

Historisk Tidskrift för Finland

3 • 1999 årg. 84

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.lic. Minna Sarantola-Weiss

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Henrik Meinander
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTE, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon 09/191 22 836, fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland

Saimaanhovi

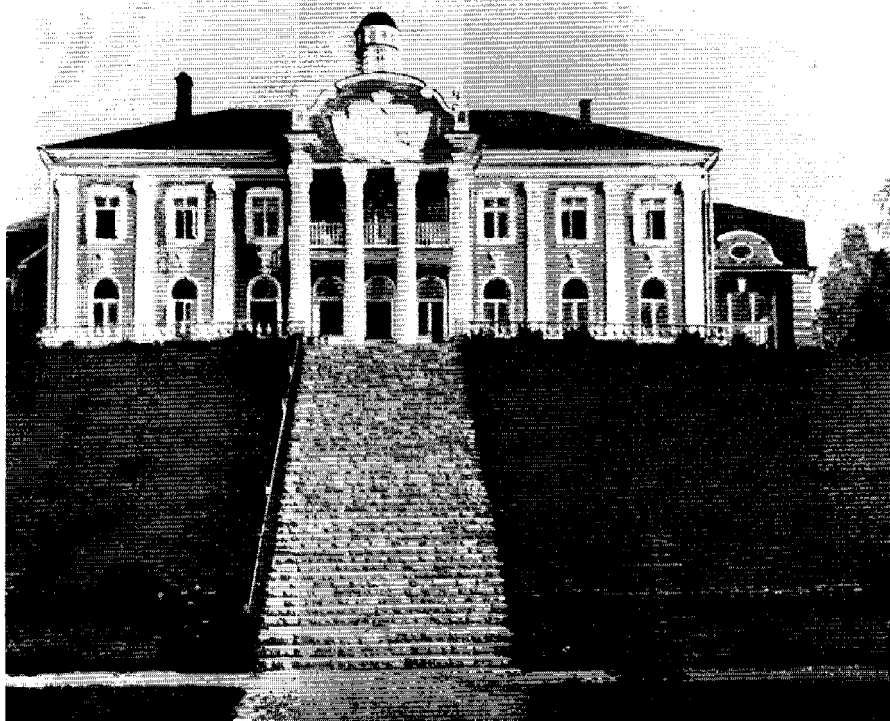
En arkitekturhistorisk exposé över
furst A. V. Obolenskys residens i Finland

JURI KÜTTNER

Saimaanhovi kallades furst A. V. Obolenskys numera rätt bortglömda residens, som i början av 1900-talet reste sig på Saimens branta strand nordost om Vuoksenniska och det nuvarande Imatra. Omgivningen var då orörd skogsmark, exklusiviteten fullständig och sjöutsikten storartad. Den på 1910-talet färdigställda karaktärsbyggnaden representerade en palatsarkitektur med omisskännlig rysk prägel, helt främmande för finska förhållanden. Arkitekten har dock förblivit okänd i Finland. Hans verk var en unik sevärdhet i östra Finland och Saimaanhovi hade varit väl värt att bevara för eftervärlden. Obolenskys markegendom låg dock i vägen för storindustrins expansion och köptes småningom upp av skogsindustribolaget Enso-Gutzeit, föregångaren till den nuvarande koncernen Stora Enso. Själva corps de logis revs på 1950-talet och på dess plats uppförde bolaget en funktionalistisk nybyggnad, närmast för styrelsens behov. Denna byggnad, som ritades av arkitekt Aulis Blomstedt, har nyligen renoverats. Denna artikel avser att granska frågan om den ursprungliga furstevillans arkitekt.

Historisk bakgrund

Furst Alexej Vasiljevitj Obolensky (1877–1969) hörde till en vittförgrenad släkt med ärofulla traditioner i Rysslands historia. Som högskoleutbildad jurist blev han knuten till den civila ämbetsmannabanan och tjänstgjorde vid ryska inrikesministeriet. Under P. A. Stolypins tid som ministerpresident var Obolensky beordrad till denna statsmans förfogande med uppgift att handlägga särskilda uppdrag. Obolensky innehade hovråds rang och hade tilldelats hovtiteln *kamerjunkere*. Han var en förgrundsfigur inom Rysslands kon-

Saimaanhovis fasad. Foto 1912. (A.V. Sjtjusevs arkitekturmuseum, Moskva).

servativa ledarskikt och aktiv ledamot i det s.k. oktofrist-partiet (uppkallat efter oktobermanifestet 1905), som uppnådde majoriteten i den tredje statsduman 1907. Efter bolsjevikrevolutionen var Obolensky tvungen att lämna Petersburg och dölja sig för de röda maktavarna. På sin flykt uppehöll han sig bl.a. i Kiev, där han deltog i kontrarevolutionära aktioner. Han lämnade Ryssland 1919 och emigrerade genom Tyskland till Finland.¹

Denna Obolensky bör inte förväxlas med sin avlägsne frände, furst Ivan Michailovitj Obolensky (1853–1910), som var generalguvernör över Finland åren 1904–1905. I.M. Obolensky hade tidigare beklätt olika guvernörspos-

¹ Uppgifterna har inhämtats ur Obolenskys memoarer och ur ryska uppslagsverk. Knjazj A. V. Obolensky, *Moi vospominanija i razmysljentija*. (Stockholm 1961), s. 9–112, *Dvorjanskije rody Rossijskoj imperii*. Knjazzja, t. III, (SPb 1996), s. 247.

ter i södra Ryssland. Hans hovtitel var *sjtalmeister*, stallmästare. År 1906 befordrades han till generalmajor vid amiralitetet.² Generalguvernören hade ingen som helst anknytning till Saimanhovi.

A.V. Obolensky ingick 1904 äktenskap med Olga Alexejevna Astasjeva, född Prozorova (1871–1959) och änka efter Nikolaj Venjaminovitj Astasjev. Hon var dotter till Alexej Jakovlevitj Prozorov, en av Petersburgs rikaste finansmän och ägare av det ryska handelshuset Ja. Prozorov och Söner, etablerat i handeln med spannmål, salt, lin och hampa.

Släkten Astasjev var hemmahörande i den sibiriska staden Tomsk. Nikolaj Venjaminovitjs far, generalmajor Venjamin Ivanovitj Astasjev var en företagsam person. Han hade börjat sin militära karriär vid hästgardet och senare tjänstgjort under generalfältmarskalken, storfursten Nikolaj Nikolajevitj d.ä., känd som rysk överbefälhavare i turkiska kriget 1877–1878. Vid sidan av sin militärtjänst bedrev Astasjev guldutvinning på sina sibiriska guldvaske-rier. Efter hans död övertogs exploateringen av dessa fyndigheter av den ovannämnda sonen.³

General Astasjevs förbindelser med Finland var i sitt slag extravaganta. Han hade fattat en stor förkärlek för sportfiske, ett mode som hade gripit societeten i Petersburg alltsedan kejsaren Alexander III börjat fiska lax vid Langinkoski. Rik laxfångst fanns också vid Vuoksens utlopp ur Saimen och det var där general Astasjev kom att anlägga sitt privata fiskeparadis. Han köpte 1884 den österom utloppet belägna gården Harakka och lät där uppföra en herrgård av trä, Harakanhovi, som byggdes i palladiansk stil. På stranden lät han bygga en fiskepaviljong och en båtbygga. I sitt nya residens var Astasjev värd för kejsar Alexander III, då denne anlände i augusti 1885 med sin lustjakt från Villmanstrand. Kejsaren fiskade vid Harakanhovi och utsträckte sitt besök också till Imatra fors.

Senare tillbringade familjen N.V. Astasjev under många år sina somrar på Harakanhovi. Under sina vistelser där blev Olga Alexejevna fäst vid Saimens natursköna och fridfulla miljö. Efter N.V. Astasjevs frånfalle övertogs Harakanhovi av brodern Vladimir Venjaminovitj. Som omgift längtade Olga Alexejevna förstäeligt nog efter ett eget residens för familjen A.V. Obolensky, just vid Saimen. År 1905 uppstod ett tillfälle att förvärva lämplig mark för ändamålet i Harakanhovis närmaste grannskap. Ifrågovarande område, lång-

² Ibid., Knjazja, t. I, SPb 1993, s. 177.

³ M. B i s a r n o v, *Spisok glavnejsjich russkich zolotopromyslennikov, kompanij i firm.* (SPb 1896), s. 7–8, 126–127.

Fasaden mot landsidan. Foto från 1920-talet. (Imatra stadsmuseum).

sträckt tvärs över näset mellan Saimen och Immala träsk, begränsades i nordväst av Saimens strand, men nådde inte träskstranden i sydost. Det nya furstliga residenset kom att få en dominerande placering i områdets nordvästra del, medan den yttersta delen i sydost kvarstod som jordbrukslägenhet. Saimaanhovis corps de logis började uppföras 1906 och genomfördes i två skeden.

Det första byggnadsskedet

Ett strikt dokumenterat källmaterial om Saimaanhovis första byggnadsskede saknas i Finland. Det som finns att tillgå är ofta löstryckta historier och hörsägner, vilka i senare tid har publicerats främst i olika hembygdsskrifter. Av detta blandade material skall här återges endast berättelsen om den första kontakten med Saimaanhovis arkitekt. Enligt berättelsen hade furst A.V. Obolensky år 1906 i Viborg uppsökt den nyss grundade arkitektbyrå C.A. Gylden och Uno Ullberg och gett den i uppdrag att bygga en villa med 12 gästrum på den nya tomten i Vuoksenniska. På byrån åtog arkitekt Ullberg

sig ansvaret för byggets genomförande. Beställningen var problematisk såtillvida, att inga anvisningar om byggnadens exteriör givits åt arkitekterna. Den finska jugendstilen ansågs inte anstå en furstevillas yttre och kunde knappast tilltala den ryska beställarens traditionsbundna smak. Man får förmoda att Ullberg i denna situation kom att tillgripa en konventionell, klassicistisk fasadkomposition för den långsträckt tvåvåningsvillan, samtidigt som han tillämpade en fri lösning i planens rumsdistribution. Ullbergs primära ritningar har inte bevarats, men det ligger nära till hands att föreställa sig den tilltänkta huvudfasaden som symmetrisk och slät, med ett centralparti som möjligen framhävdes av en portik. Uppfattningen får stöd i det, att byggnadens yttre mått och fönsteröppningarnas format och rytmiska upprepning inte undergick någon förändring i det andra byggnadskedet.

Byggnadsarbetena i Vuoksenniska utfördes av en entreprenör under överinseende av Ullberg i Viborg. Bygget framskred snabbt och villan var beboelig redan 1907. Som byggnadsmaterial användes timmerstock, som var tänkt att rappas såväl på ut- som insidan. Timret måste dock sätta sig under tre till fyra år innan putsbeklädnaden kunde anbringas. Under tiden inträffade arkitektbyråns upplösning 1909, varefter Gyldén och Ullberg fortsatte sin praktik på var sitt håll i eget namn. Samtidigt avbröts förbindelsen med Obolensky, som inte längre förnyade överenskommelsen med någondera av arkitekterna. Orsaken till denna uppsägning är inte klarlagd, men får tillskrivas furstinnans missnöje med arkitekternas prestationer. Hur som helst förblev Obolenskys fortsatta planer att engagera en ny arkitekt obekanta i Finland. När byggnadsarbetena återupptogs 1910 var Ullberg redan befriad från sitt uppdrag.

I brist på tillräckliga uppgifter har man i Finland betraktat Ullberg som Saimaanhovis enda arkitekt, som i sluskedet skulle ha anpassat sig till den stilmetamorfo som byggnaden genomgick. Ullberg gjorde själv inte mycket väsen av sin insats i Saimaanhovis byggnadshistoria. I en förteckning över sina arbeten, som han inlämnat 1916 till Tekniska föreningens tidskrift *Arkitekten*, hade Ullberg inte ens nämnt Saimaanhovi.⁴ Detta tyder på att han inte brydde sig om att framhålla sin roll vid furstevillans tillkomst.

Saimaanhovi låg långt borta i periferin från Helsingfors sett och fick under den ryska tiden ingen större publicitet i huvudstaden. Villan nämndes i för-

⁴ Birger Brunila, 'Nybyggnader i landsorten. Några arbeten av Uno Ullberg'. *TFF:s förhandlingar, Arkitekten* 2/1916.

I.A. Fomins projekt till Saimaanhovio fasad 1910. (A.V. Sjtjusevs arkitekturmuseum, Moskva).

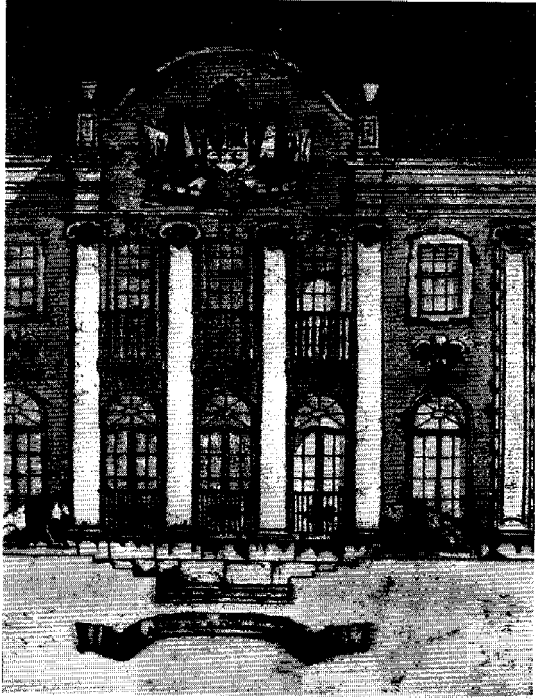
bigående i den ovannämnda tidskriften *Arkitekten* i en minnesruna över C.A. Gyldén 1916 som en av arkitektbyrån Gyldén-Ullberg utförd ståtlig byggnad.⁵ Allmänheten blev medveten om dess existens först i början av landets självständighet 1921, då en lämplig sommarbostad söktes för Republikens President. Saken handlades av en kommitté, som tillsattes av statsrådet. Det natursköna läget vid Saimen var ett argument för Obolenskys villa, men det långa avståndet till Helsingfors och landsvägarnas dåliga skick var en klar nackdel, som avgjorde valet till förmån för Kultaranta (Gullranta) i Nåden-dal. De till kommitténs betänkande bifogade ritningarna över Saimaanhovio våningsplaner är de äldsta i Finland arkiverade. De är dock osignerade och troligen kopior av tidigare utkast.⁶ Den första systematiska och förhållandevis tillförlitliga beskrivningen över Saimaanhovio publicerades 1956 i tidskriften *Uusi Kuvalehti*.⁷ Den var skriven av Jalo Sihtola, f.d. disponent för Tornators fabriker i Imatra, som personligen hade känt både fursten och furstinnan Obolensky. Genast i början av sin artikel försäkrar Sihtola att Saimaanhovio har planerats av furstinnan själv, vilket torde vara något av en överdrift. Därefter anför han, att arkitekt Ullberg ”aldrig velat erkänna Saimaanhovio med dess torn och Obolenskys stora vapensköld som sin egen skapelse”.

⁵ Brunila, C. 'Axel Gyldén. In memoriam', *Arkitekten* 7/1916.

⁶ *Valtionewoston komiteamietintö* 153/405, 1921. Till betänkandet hörande två ritningar över Saimaanhovio. Riksarkivet, Helsingfors.

⁷ Jalo Sihtola, 'Saimaanhovio', *Uusi Kuvalehti* nr 41/1956.

I.A. Fomins projekt till Saimaanhovis portik 1910. (A.V. Sjtjusevs arkitektur-museum, Moskva).

Utom denna antydning om ett främmande formspråk ger Sihtola inga som helst upplysningar om den egentliga arkitekten.

Det andra byggnadsskedet

Den som har bläddrat i rysk litteratur om 1910-talets arkitektur har måhända lagt märke till illustrationer av en byggnad som är påfallande lik Saimaanhovi. Närmare bestämt avses här arkitekt I.A. Fomins förslag till ”ombyggnad av furst A.V. Obolenskys lanthus vid sjön Saimen i Finland” (förf. övers. från ryskan), ett projekt som framlagts för byggherren i form av en etsning och en fasadritning, båda daterade 1910–1912. De är reproducerade i en monografi över I.A. Fomins livsverk, i vilket också ingår fotografier av det år 1912 färdigbyggda Saimaanhovi.⁸ Härigenom kan man alltså komma den arkitekt på spåren, som Obolensky anlitat möjligen redan 1909 i Petersburg

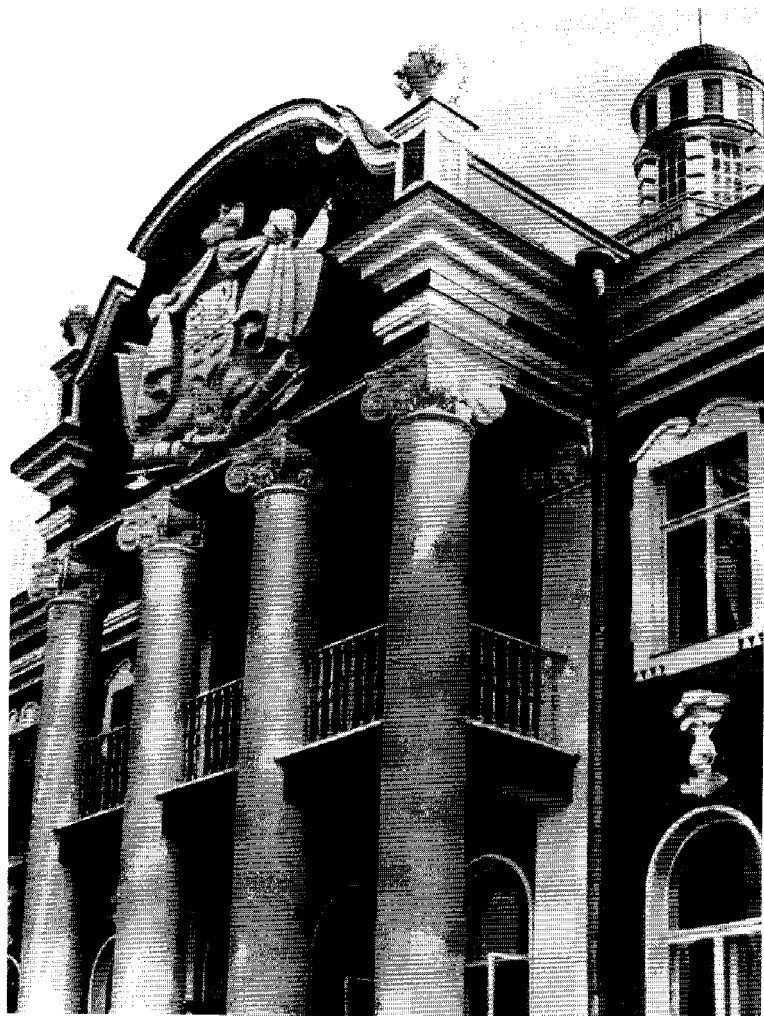
⁸ M. Minkus & N.I. Pekareva, *I.A. Fomin* (Moskva 1953), s. 25–27, 110–111.

för slutförandet av sitt halvfärdiga lanthus. Valet av Fomin till arkitekt för det andra byggnadsskedet träffades med största sannolikhet av furstinnan själv, som ju hade överinseendet över bygget. Den ryska kultureliten hade vid denna tid tröttnat på den "moderna stilen" (art nouveau) och var mottaglig för ett retrospektivt synsätt på arkitekturen. Man kan säga att Fomins klassicistiska credo var avgörande för furstinnans val av arkitekt.

Fomins ovannämnda etsning och fasadritning förvaras i det centrala arkitekturmuseet i Moskva, i en arkivfond som bär hans namn.⁹ Enligt museet har inga planritningar över Saimaanhovi påträffats i samlingen. Fomins förslag till Saimaanhovis ombyggnad gick ut på en arkitektonisk artikulering av fasaden, inom ramen för huvudbyggnadens redan fixerade planlösning. Planritningar var således överflödiga ur Fomins synpunkt. Därmed inte sagt att Fomin-samlingen i arkitekturmuseet i Moskva inte i övrigt kunde innehålla material av intresse, t.ex. detaljskisser för interiörernas ornamentering, men detta har inte tillsvidare fullständigt kunnat utrönas.

Vad är värt att uppmärksamma i Fomins fasadomdaning? Hans projekt innebar en symmetrisk förlängning av corps de logis med till kortsidorna anslutna envåningsflyglar. Dessa långa flyglar utfördes visserligen inte i verkligheten, utan ersattes med mindre utbyggnader. De är icke desto mindre intressanta som utmärkande drag för Fomins historistiska konceptioner. I själva verket imiterar sidflyglarna en gammaldags rysk herrgårdsarkitektur, med anor från 1700-talets början, den s.k. petrinska barocken. Tydliga avspeglingar från denna stil är flyglarnas krökta, med ett "oxöga" prydda pediment och deras rusticerade hörnpelare. Huvudbyggnadens vertikala artikulering framhävs av kolossalpilastrar med joniska kapitäl. Pilastrarna uppbär ett bjälklag som övergår i en takgesims. Kompositionsmetoden är välkänd, som ett palladianskt arv i rysk klassicistisk arkitektur. Fasadens rundbågefenster är krönta med skulpterade plymagerade hjälmar, medan andra våningens fönsterinfattningar efterbildar traditionellt ryska konturer. Huvudbyggnadens yttertak, som Fomin hade tänkt sig i form av ett mansardtak, hade redan tidigare utförts som ett vanligt valmtak. Fasadens centralparti är en sak för sig, utformat som en tetrastyl portik buret av kolossalkolonner med girlandsmyskade joniska kapitäl och med en balkong i andra våningens nivå. Portiken saknar bjälklag men kröns av ett barockinspirerat krökt tympanon av stora dimensioner. Detta tympanon är dekorerat med en bred skulptural reli-

⁹ GNIMA = A.V. Sjtjusevs arkitekturmuseum, Moskva. Vozdvizjenka 5.

Saimaanhovis portik. Foto 1912. (A. V. Stijusevs arkitekturmusem, Moskva).

ef föreställande furstarna Obolenskys vapensköld. Det smäckra tornet på huvudbyggnadens taknock är också ett lån från 1700-talets herrgårdsarkitektur i Ryssland, där sådana torn behövdes för övervakningen av lantbruksarbetet. På Saimaanhovi var tornet avsett som en belvedere med utblick över sjölandskapet.

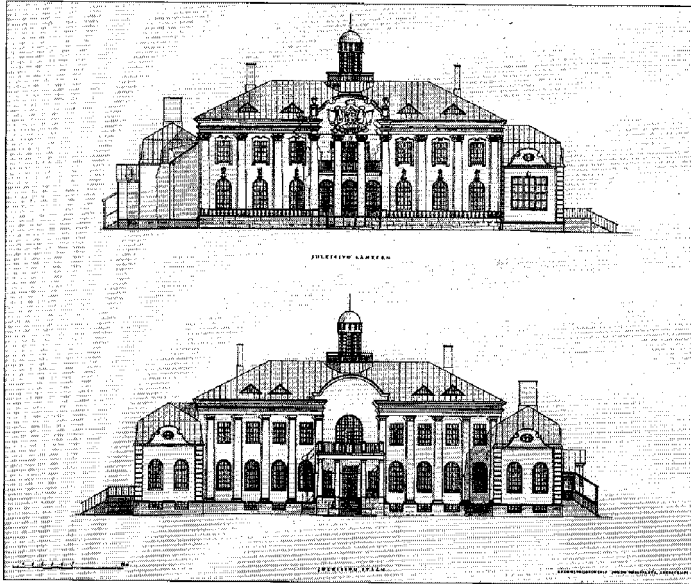
Det andra byggnadsskedet bestod till stor del av puts- och gipsarbeten, för vilka Fomin måste ha sänt yrkesmän från Petersburg. Närmare uppgifter om tillgången på arbetsplatsen saknas, men man kan inte utesluta möjligheten att Fomin företagit inspektionsresor till Vuoksenniska. Furstevillan blev färdigbyggd 1912, då också de första fotografierna har tagits av den. Fomin hade på ett mästertligt sätt skapat en uttrycksfull fasad mot fjärden, genom att låta den vita dekoren kontrastera mot den mörkare väggytan.

Arkitekten I.A. Fomin

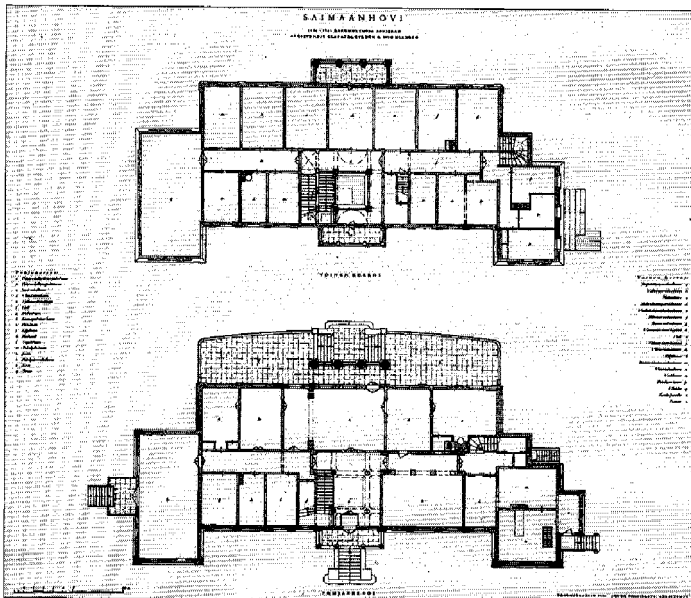
Ivan Alexandrovitj Fomin (1872–1936) var föga känd i Finland. Han hade börjat sina studier 1891 vid Moskva-universitetets matematiska fakultet, men flyttade några år senare till Petersburg, för att söka inträde i Konstakademins läroanstalt för arkitekter. Han blev antagen 1894, men relegerades 1897 i samband med studentoroligheter, som brutit ut i anstalten. Efter ett års vistelse i Paris bosatte sig Fomin i Moskva, där han arbetade som assistent för arkitekt F.O. Schechrel (Sjechtelj), en känd företrädare för rysk art nouveau-arkitektur. I Moskva började Fomin publicera sina arkitekturhistoriska forskningsrön. Hans artikel om klassicismen i Moskva utkom i tidskriften *Mir iskusstva* (Konstens värld), som utgavs av den kända konstnären och kritikern A.N. Benois (Benua). Fomin var dock angelägen om att fullfölja sin akademiska utbildning och inträdde 1905 på nytt i Konstakademins läroanstalt. Han studerade intensivt för att bli färdig inom utsatt tid. I slutet av sina studier återgick Fomin till sina arkitekturhistoriska undersökningar. Här må nämnas hans samarbete med konsthistorikern Igor Grabar (Grabarj), i vars kända samlverk om rysk konst Fomin 1908 skrev ett flertal artiklar om klassicismen i Petersburgs arkitektur.¹⁰ Samma år deltog han aktivt i forskningarna och förberedelserna för den stora historiska arkitekturutställningen i Petersburg. Han slutförde sina studier med utmärkta vitsord och utdimmitterades 1909 med den ryska titeln ”konstnär-arkitekt”.¹¹ Akademien erkände hans begåvning genom att bevilja honom ett stipendium för studier utomlands. Han valde som resmål Grekland, Italien och Egypten och återvände till Petersburg först på försommaren 1910. Där väntade honom uppdraget med Obolenskys villa, ett av de första arbeten han fick som fullt utbildad ar-

¹⁰ Igor Grabarj, *Peterburgskaja architektura v XVIII i XIX vekach*. (Reprint, SPb 1994), s. 318–378.

¹¹ V. G. Lisovskij, *I.A. Fomin*. (Leningrad 1979), s. 9–88.

Jouko Poskiparta: Saimaanhovis fasader. Rekonstruktion 1996.

Jouko Poskiparta: Saimaanhovis planer. Rekonstruktion 1996.

kitekt. I en förteckning över Fomins verk har hans arbete med Obolenskys villa daterats till åren 1910–1912.¹²

I sitt ursprungliga förslag till Saimaanhovis fasad begagnade sig Fomin av ryska förebilder ur 1700-talets barockarkitektur, som han framställde med en romantisk anstrykning. Han hade koncipierat detta motiv enkom för Obolenskys villa och det förblev en engångsföreteelse, utan upprepning i Fomins senare produktion. Hade det furstliga Saimaanhovi bevarats, skulle det i dag representera en raritet av internationell betydelse. I sina följande arbeten utvecklade Fomin en strängare stilriktning utgående från den mogna ryska klassicismens formspråk. Denna nya stil, som i rysk konsthistoria betecknas som neoklassicism, bör inte förväxlas med den betydligt äldre västeuropeiska nyantiken. Fomins förnämsta arbeten i neoklassicismens anda var senator A.A. Polovzevs hus på Kamennyi-ostrov (1911–1913) och oljemagnaten furst S.S. Abamelek-Lazarevs hus vid Mojka-floden (1912–1913), bägge i Petersburg. Efter revolutionen 1917 fortsatte Fomin att verka som praktiserande arkitekt och pedagog. Under sovjetregimen ställdes han inför helt nya arbetsuppgifter, i vilka hans skaparförmåga kom till sin fulla utveckling.

Ritningarna rekonstrueras

Det förefaller troligt att inga definitiva ritningar uppgjorts av Fomin för det andra, slutliga byggnadsskedet. I alla fall har dylika primärritningar inte påträffats i Finland. Däremot har en del uppmättningsritningar tillkommit under den Enso-Gutzeitska tiden. De äldsta är måttatta planer av Obolenskys corps de logis från tiden före vinterkriget, numera förvarade i Kaukopääfabrikernas arkiv. I samma arkiv befinner sig också en serie uppmättningsritningar av de olika fasaderna, uppgjorda 1951 före byggnadens rivning. Kopior av båda dessa serier finns i Finlands arkitekturmuseum. På samma plats där Obolenskys corps de logis hade legat uppfördes 1952–1954 ett nytt funktionalistiskt Saimaanhovi enligt ritningar av arkitekt Aulis Blomstedt. Sedan dess har den tidigare byggnaden fallit i glömska, likaså dess arkitektur.

Nästa steg för bevarandet av minnet av det furstliga residenset togs först i samband med den senaste renoveringen av det nuvarande Saimaanhovi, som utfördes 1993–1994 av arkitekt Jouko Poskiparta.¹³ På basis av grundliga studier har han år 1996 uppgjort en allsidig rekonstruktion av ritningarna för

¹² M. Iljin, *Ivan Alexandrovitj Fomin*. (Moskva 1946), s. 49.

¹³ Jouko Poskiparta, *Saimaanhovi. Rakennushistoria 1905–1993*. Opublicerat manuskript 1997.

Obolenskys corps de logis. Det krävande arbetet har utförts med en noggrannhet och en pietet som är sällsynt i våra dagar.

* * *

Fursten och furstinnan Obolensky förlorade hela sin förmögenhet i Ryssland genom revolutionen. Det enda som återstod av deras egendom var villan vid Saimen i Finland, som på orten kallades Saimaanhovi. Villan hade byggts 1906–1912 och familjen Obolensky hade vistats där i många repriser under tsarregimens sista år. När de år 1919 återkom till Finland som emigranter bosatte de sig för gott på sin lantegendom och bodde där oavbrutet i femton år. Byggnaden såldes 1934 till bolaget Tornator i Vuoksenniska och makarna Obolensky flyttade till Karelska näset. År 1939 emigrerade de till Sverige.

På beställning av Obolensky hade villans stomme uppförts av viborgsarkitekterna Gyldén och Ullberg, vilka dock inte fick möjlighet att slutföra bygget. Det har inte varit känt i Finland, att fursten har överlämnat karaktärsbyggnadens slutliga arkitektoniska utformning åt petersburgsarkitekten I.A. Fomin. Det är denna mästare som gett byggnaden dess barockinspireerade prägel, genom att efterbilda former ur 1700-talets ryska herrgårdsarkitektur. Fomin hade vid detta laget redan frångått art nouveau-stadiet och inriktat sig på retrospektiv arkitektur, som sedan kulminerade i hans neoklassicism. I Finland, där jugendstilens dominans var obruten, ansågs Fomins fasader i Saimaanhovi representera en föråldrad och ingalunda avancerad stil.¹⁴

¹⁴ Helst nyligen har i en antikaffär i Villmanstrand påträffats ett ryskt färgtryck föreställande Fomins fasadprojekt av år 1910 till Obolenskys villa vid Saimen. Trycket motsvarar det ovannämnda förslaget med långa flyglar. Fasadväggen är färglagd mörkgrön. Det sällsynta exemplaret härrör från utställningen i samband med IV ryska arkitektkongressen i Petersburg 1911. Fyndet har gjorts och omhändertagits av Sakari Tossavainen i Imatra.

I Hitlers grepp?

De tyska föreningarna i Helsingfors 1933–1935

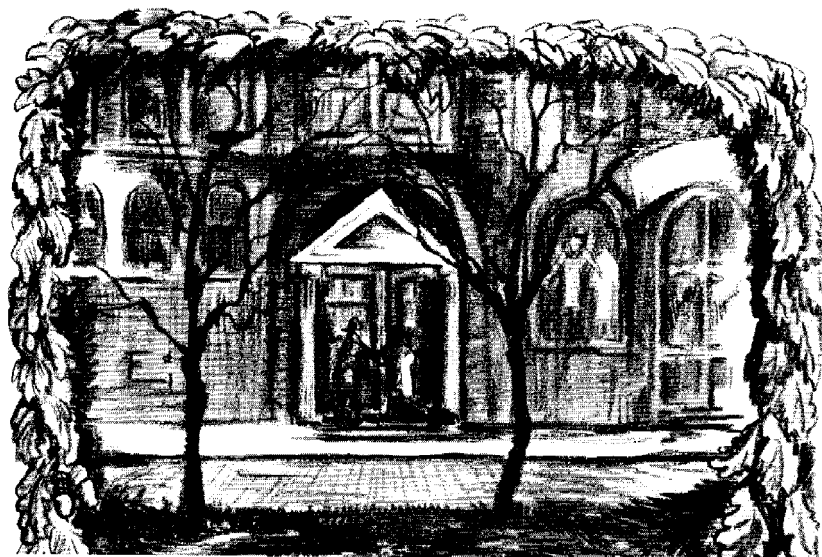
ANNETTE FORSÉN

År 1933 fanns det ett tiotal tyska föreningar och en tysk församling i Helsingfors. Dessa utgjorde stommen av den s.k. tyska kolonin som bestod av ett tusental tyska och några tusen finska medborgare av tysk härstamning.¹ De tyskspråkiga föreningarna hade grundats runt sekelskiftet då antalet tyska köpmän, ingenjörer och hantverkare tilltog i Helsingfors. Föreningsverksamheten lades visserligen ned under första världskriget, men de tysk-finska konakterna under 1918 ledde till att det tyska föreningslivet efter kriget blomstrade kraftigare än någonsin tidigare. Endel tyska föreningar hade 1927–1929, då föreningsverksamheten var som störst, upp till 300 medlemmar i Helsingfors och registrerade 40–50 nya medlemmar per verksamhetsår. Dessutom hade stora föreningar också dotterorganisationer i Viborg, Åbo, Tammerfors och Vasa. Dessa större föreningar hade egna representanter i den tyska skolföreningen, medan de mindre föreningarna var korporativa medlemmar i de större. På detta sätt var de även mycket nära knutna till varan-

Artikeln baserar sig på två kapitel i en kommande doktorsavhandling om de tyska föreningarna i Finland och Sverige under tiden 1918–1945. Författaren tackar B. Forsén, H. Kiianheimo, K.-U. Sentzke, K. Siegfried, C.-A. Willebrand och E. Wolting-Sundholm för kommentarer och information. Deutsche Bibliothek, Deutsche Gemeinde och Deutsche Schule har vänligen ställt sina arkiv till förfogande.

¹ Det finns inga statistiska uppgifter om antalet finska medborgare av tysk härstamning, det vanligaste uppskattade talet under 1930-talet är ca 4–6000 i hela Finland. År 1933 fanns det 1812 tyska medborgare i Finland varav 2/3 bodde i Helsingfors. Av församlingens ca 3000 församlingsmedlemmar år 1932 var långt över hälften finska, bara cirka en tredjedel tyska och ett hundratal ryska och baltiska medborgare. Statistiska centralbyrån i Finland, Deutsche Gemeinde och *Der Auslandsdeutsche* 1934, s. 500.

Den största tyska föreningen i Helsingfors, *Deutscher Verein*, hade sedan 1928 sin möteslokal i sällskapet MM:s lokaler på Västra Henriksgratan 10. (*Deutsche Bibliothek, Deutscher Vereins "Bierzeitung"* 5.1.1928)

dra.² Hur påverkades då dessa tyska föreningar av Hitlers maktövertagande i januari 1933 och vilken roll spelade det nationalsocialistiska partiet inom den tyska föreningsvärlden i Helsingfors? För att kunna besvara dessa frågor måste man först närmare definiera vilka föreningarna var och vilka NSDAP:s mål utanför Tysklands gränser var.

Händelserna 1933–1944 i den tyska kolonin i Helsingfors har varit och är än idag tabubelagda, vilket avsevärt försvarar forskarens arbete. Källsituationen är inte heller den bästa eftersom de små föreningarna inte var registrerade. I endel fall finns enbart föreningens, dess ordförandes eller sekreterares namn bevarade. När det gäller de större föreningarna har strödda arkivhandlingar bevarats i Tyska skolan, Tyska biblioteket och Tyska kyrkan samt i diverse arkiv i Tyskland. Många dokument har troligen gått förlorade vid evakueringen av tyskarna från Finland 1939 och 1944 eller i samband med att

² För den tyska kolonin samt församlingen under denna tid se G. S entz ke, *Deutsche Gemeinde Helsinki-Helsingfors 1858–1971*, (Vammala 1972) samt de olika föreningarnas verksamhetsberättelser och medlemsregister.

dokument som berörde tysk verksamhet eller kontakter med Tyskland förstördes efter kriget. Under 1960-talet slängdes även arkivhandlingar och tidskrifter från tiden 1933–1944 som dittills hade bevarats på Tyska skolans vind.³

En kort tid efter att Hitler hade kommit till makten i januari 1933 gav det tyska utrikesministeriet tillsammans med utlandsorganisationen för NSDAP ut de första riktlinjerna för likriktandet av de tyska kolonierna utomlands. Enligt dessa riktlinjer skulle de tyska sändebuden samla kolonierna under nationalsocialistisk ledning.⁴ Det tyska utrikesministeriet anses visserligen ha varit relativt lite påverkat av nationalsocialistiska kretsar före 1938, men legationerna infiltrerades ändå av partiet då gamla tjänstmän efter hand ersattes med nya partianslutna tjänstemän. Efter 1933 hörde det till de tyska legationernas arbete att understöda NSDAP:s ortsgupper i deras arbete och därmed var de tyska legationerna intimt bundna till partiets verksamhet.

Till det tyska nationalsocialistiska partiets program hörde förenandet av alla tyskar under ett Stortyskland och kravet på tysk jämställdhet i förhållande till andra nationer. Hitlers politiska slagord, som betonade den nationella andan och den tyska gemenskapen, väckte genklang hos tyska konservativa grupperingar utanför Tysklands gränser som hade haft svårt att anpassa sig till Tysklands minskade inflytande efter första världskriget. Den första NSDAP-stödunkten utomlands grundades 1929 i Paraguay. NSDAP:s stödpunkter och ortsgupper utanför Tysklands gränser hade i uppdrag att partiutbilda tyska medborgare som bodde utomlands, övervaka de tyska sändebuden samt göra upp förteckningar över judar och frimurare i värdlandet.⁵ Ortsgrupperna skulle även rapportera om det politiska läget, men hade stränga order att inte blanda sig i landets inre angelägenheter. Att väcka sympati för nationalsocialismen och Tyskland hörde emellertid till ortsguppernas viktigaste uppgifter och därmed satsade man mycket på kulturpropagan-

³ Det är t.ex svårt att i Finland få tag på de olika föreningarnas tryckta årsberättelser. Enligt K.-U. Sentzke (muntligt meddelande 13.10.1988) förstörde också den tyske kyrkoherden G. Sentzke dokument efter kriget. Informationen om dokumenten i Tyska skolan är given av H. Kiianheimo 5.5.1999.

⁴ Jacobsen, s. 496.

⁵ Ätminstone det tyska konsulatet i Vasa förde listor över finska judar, Riksarkivet, Valpo II, 95, Diplomatie. Saksan lähetystö ja Saksan natsien Helsinkiasto. Listor över frimurare: telegram av det tyska sändebudet von Blücher till det tyska utrikesministeriet 23.5.1935. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80961.

da.⁶ Stödpunkterna och ortsgrupperna utomlands lydde under partiets utlandsorganisation som efter 1933 skötte utlandstyska frågor tillsammans med det tyska utrikesministeriet och olika halvofficiella organisationer.⁷

Den tyska regeringens inställning till utlandskolonierna och speciellt till de tyskar som hade bytt medborgarskap var ambivalent, framför allt beroende på att de utrikespolitiska linjerna inte var helt klart uppdragna. NSDAP accepterade enbart tyska medborgare som medlemmar, vilket ledde till splittringar inom de gamla tyska bosättningarna utomlands där flertalet tyskspråkiga invånare av praktiska skäl hade av sagt sig sitt tyska medborgarskap. Meningskiljaktigheter mellan NSDAP:s ortsgrupper och de äldre delarna av de tyska kolonierna var mycket vanliga under 1930-talet. Ju mer partiets ortsgrupper, med stöd av legationerna, krävde insyn i och bestämmanderätt över alla tyska frågor, desto större blev konflikterna.

NSDAP etablerar sig i Helsingfors

År 1932, samma år som det nationalsocialistiska arbetarpartiet i Tyskland vann en jordskredsseger i det tyska riksdagsvalet, grundades en NSDAP-stödpunkt i Helsingfors. Stödpunkten upphöjdes 1933 till ortsgrupp⁸ och leddes av Hermann Souchon, en före detta tysk ingenjör och marinofficer med personliga kontakter till Goebbels och Göring. Souchon hade under 1920-talet vid sidan av vanlig affärsverksamhet även varit verksam som den tyska legationens hemliga militärattaché, kontaktman mellan den tyska och den finska polisen och den tyska högerrörelsen Stahlhelms representant i Finland. Efter att han 1929 avsattes från sina arbetsuppgifter och hedersuppdrag både från tysk och finsk sida livnärde han sig som representant för flygbolaget

⁶ H. - A. Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933-1938* (Berlin 1968), s. 102 och 139-141.

⁷ För allmän information om Tysklands utrikespolitik, det tyska utrikesministeriet och NSDAP:s utlandsorganisation 1933-1938 se Jacobsen.

⁸ I början av 1930-talet utgjorde fyra medlemmar en stödpunkt och tjugo en ortsgrupp. Jacobsen, s. 94, s. 661. Det finns inga uppgifter om exakt när stödpunkten i Helsingfors blev en ortsgrupp. Hösten 1933 återfinns benämningen Ortsgruppe i olika förenings sammanhang och enligt medlemsregistret för partiets utlandsorganisation fanns det ca 50 medlemmar i ortsgruppen 1933. Se t.ex. *Einweihung der Deutschen Schule* (Helsingfors 1933) och Bundesarchiv Berlin, NS 9, s. 180-184. Jfr också med H. E k b e r g, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932-44* (Ekenäs 1991), s. 131 som anger att uppgraderingen skall ha skett år 1934.

Junkers och svenska Bofors.⁹ Stödunkten i Helsingfors hade till en början enbart sex medlemmar och verkade precis som andra NSDAP-grupperingar utanför Tysklands gränser under partiets utlandsorganisation i Tyskland. Vilken uppgift hade då denna lilla NSDAP-grupp? När och på vilket sätt började dess inflytande inom den tyska kolonin i Helsingfors göra sig gällande? Och vilken inställning hade man i Finland till NSDAP:s verksamhet i landet?

Detektiva centralpolisens, sedermera statspolisens, arkiv innehåller mycket litet information om tysk verksamhet i Finland före 1944. Polisen inriktade sig visserligen under 1930-talet mera på kommunistisk verksamhet än på högerrirelserna, men eventuella rapporter om NSDAP:s och de tyska föreningarnas verksamhet i Finland kan även ha försvunnit sommaren 1944 i samband med att information om olika högerrirelser förstördes.¹⁰ NSDAP-ortsgruppens arkiv är med stor sannolikhet förstört. De bevarade delarna av den nationalsocialistiska utlandsorganisationens arkiv, som idag finns i Bundesarchiv i Berlin, ger inte dess mera information om Ortsgruppen i Helsingfors. Utlandsorganisationens personregister och NSDAP:s eget enorma personkartotek, som är ordnade enligt namn, är inte helt tillförlitliga eftersom de inte alltid anger om eller när en partimedlem har flyttat. En person som har varit medlem i Helsingfors Ortsgruppe kan komma upp inom en annan Ortsgruppe om han/hon flyttat. Detta gör det svårt att med hjälp av registret definiera vem som var medlem i Ortsgruppen.

NSDAP:s Ortsgruppe i Helsingfors utgjorde aldrig någon stor gruppering. Enligt utlandsorganisationens statistik från år 1937 hade NSDAP i Finland 102 medlemmar, det vill säga var tolfte i landet fast bosatt tysk medborgare hörde 1937 till partiet.¹¹ Det tyska sändebudet i Finland 1935–1944, Wipert von Blücher, beskriver i sina dagböcker Ortsgruppen som anemisk. Dess medlemmar var enligt honom hedervärda affärsmän och hantverkare, som trivdes i sin finländska omgivning och inte ville utsätta sin yrkesexistens för riskerna av politiska experiment.¹² Beskrivningen är intressant med tanke på

⁹ Riksarkivet, Detektiva centralpolisens/statspolisens (hädanefter Ek/Valpo), persondossier Souchon.

¹⁰ Gällande Ek/Valpo se t.ex. Ekberg, s. 31–32. Jfr med Sveriges allmänna säkerhetstjänst som kontrollerade de flesta tyska organisationer i landet efter 1933. Sveriges Riksarkiv, Allmänna säkerhetstjänstens arkiv.

¹¹ Jacobsen, s. 661.

¹² Wipert von Blücher, *Ödesdigra år. Diplomatiska minnen från Finland 1933–44* (Helsingfors 1950), s. 140. Jfr von Blüchers beskrivning med B. Hiedanieni, som me-

att både motsättningar inom kolonin och ortsgruppens propaganda var mycket framträdande under von Blüchers första tid i Finland. När man betraktar händelserna inom de tyska föreningarna under åren 1933–35 är det tydligt att ortsgruppens "hedervärda" affärsmän eftersträvade att dominera och kontrollera den tyska föreningsverksamheten i Finland. Heinrich Weidmann, ställföreträdande ledare för NSDAP:s ortsgrupp i Helsingfors, lär hösten 1933 i ett uttalande ha konstaterat att partiets ortsgrupp skulle överta all tysk föreningsverksamhet i Finland.¹³

Vid sidan av ortsgruppen verkade också andra nationalsocialistiska organisationer i Helsingfors, såsom ungdomsgrupperna Hitler-Jugend och Bund Deutscher Mädel, kvinnoorganisationen Arbeitsgemeinschaft Deutscher Frauen samt Kraft durch Freude, en arbetarorganisation som ordnade rekreationstillställningar för sina medlemmar. De finska myndigheterna kände åtminstone sedan 1933 till ortsgruppens existens.¹⁴ Enligt von Blücher accepterade den finska regeringen stillatigande NSDAP:s verksamhet i Finland så länge ortsgruppen inte blandade sig i finsk politik.¹⁵ Något direkt samband mellan de finska nationalsocialistiska grupperingarna och NSDAP:s ortsgrupp i Helsingfors har inte heller kunnat påvisas.¹⁶ 1933 års finska föreningslag, som förbjöd politiska föreningar att organisera sig militärt och utläningar att verka i politiska föreningar i Finland, riktade sig främst mot kommunismen, även om von Blücher under krigstiden hänvisade till samma lag för att förklara NSDAP:s inofficiella ställning i Finland. Först 1936, i

nar att den tyska legationen i Helsingfors var mycket mera moderat än NSDAP:s ortsgrupp. Inom legationen var man, enligt henne, ofta rädd för följderna av partiets propagandataktik. B. Hiedanniemi, *Kulttuuriin verhottua propagandaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuri-propaganda Suomessa 1933–40*. (Tampere 1980), s. 58.

¹³ Detta uttalandet skall ha fällt vid en diskussionskväll 26.10.1933 i den tyska skolan. Weidmann förnekade det senare. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, extraordinarie möte 10.1.1934.

¹⁴ Våren 1933 berättade NSDAP-ortsgruppens ledare Souchon för landshövdingen i Nylands län om partiets existens. Riksarkivet, Ek/Valpo I, persondossier Souchon.

¹⁵ von Blücher, s. 139.

¹⁶ Se Ekberg, s. 132 och Valpo II, 95, Diplomatie. Saksan lähetystö ja Saksan natsien Helsinki osasto. Detta är emellertid inte helt entydigt i och med att t.ex. Souchon enligt detektiva centralpolisen hade kontakt med Suomen Kansan Järjestö och dess ledare Arvi Kalsta. Riksarkivet, Ek/Valpo I, persondossier Souchon. Helene Löw har angående situationen i Sverige i sin undersökning *Hakkorset och Wasakarven: en studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–50* (Munkedal 1990), kommit till liknande slutsatser som Ekberg.

samband med att kulturpropagandan i Finland var som intensivast började polisen kräva att föreläsningar som hölls av tyska politiker eller partimedlemmar arrangerades som slutna tillställningar för enbart tyska medborgare. Bestämmelserna följdes emellertid inte alltid.¹⁷

Under våren 1933 var NSDAP:s verksamhet i Helsingfors mycket begränsad. I april rapporterade finsk press att tre representanter för det nationalsocialistiska partiet, iklädda partiets uniform, hade lagt ned en krans på de tyska soldaternas grav i samband med 15-årsjubileet till minne av tyskarnas intåg i Helsingfors. Ett flertal tyskar i publiken gjorde enligt tidningarna Hitlerhälsningen.¹⁸ Ledaren för NSDAP:s stödpunkt i Helsingfors Souchon hade före tillställningen bett om tillstånd att lägga ned kransen av landshövdingen i Nylands län. Några dagar senare bad han till och med detektiva centralpolisen skicka någon för att hålla obehöriga borta från partiets möte, vilket polisen emellertid inte gjorde.¹⁹

Deutscher Ausschuß, paraplyorganisationen för de tyska föreningarna i Helsingfors, och den tyska legationen ordnade 1933 en gemensam första maj-fest i Vita Salen vid Alexandersgatan. Tyska legationen som på uppdrag från Tyskland hade föreslagit att festen skulle arrangeras stod även för festens kostnader.²⁰ Vid festen, som samlade ca 250 personer, talade bland annat det tyska legationsrådet Werner von Grundherr och den tyska församlingens kyrkoherde Fritz Namenhauer. Det är troligt att legationen i detta skede antog att dess uppdrag att likrikta föreningarna enbart betydde att man skulle sprida en nationalsocialistisk, nationell tysk anda eftersom von Grundherr i sitt tal betonade att det var utlandstyskarnas plikt att understöda de tyska kulturorganisationer som redan fanns i Finland. Bland talarna fanns ingen representant för NSDAP:s stödpunkt och stödunkten omnämns varken i programmet eller i senare beskrivningar av festen. Däremot var festtalet *Vom Individualismus zum Gemeinschaftsbegriff im neuen Deutschland* av Namenhauer en hyllning till både nationalsocialismen och Hitler.²¹

¹⁷ För den tyska kulturpropagandan i Finland se *H i e d a n n i e m i*. Angående kravet på slutna tillställningar: brev av tyska sändebudet H. C. Büsing till tyska utrikesministeriet 5.5.1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80962.

¹⁸ *Helsingin Sanomat* 13.4.1933 och *Hufvudstadsbladets* riksupplaga 14.4.1933.

¹⁹ Se not 14.

²⁰ Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft, 74, mötesprotokoll för Deutscher Ausschuß 25.4.1933.

²¹ En detaljerad skildring av festligheterna ges i församlingsbladet *Deutsch Evangelisch in*

Kyrkoherde Namenhauer gav också mycket starkt uttryck för sin syn på den nationalsocialistiska ideologin i det tyska församlingsbladet, *Deutsch Evangelisch in Finnland*.²² Hans positiva inställning till ideologin speglar en rädsla för och avsky inför kommunismen – tongångar som de flesta i församlingen lätt kunde sympatisera med. Namenhauers inställning till politiska frågor var inte utan betydelse. Som kyrkoherde i tyska församlingen innehade han en dominerande roll inom den tyska kolonin. Skolan och kyrkan var fram till 1930-talet starkt bundna vid varandra och all välgörenhetsverksamhet sköttes traditionellt i samråd med kyrkan. Långa tider var församlingstidningen den enda tyska tidningen i Finland och följaktligen informerade den ofta om nyheter och föreningsverksamhet vid sidan om rent religiösa frågor.

Hösten 1933 medförde en tydlig förändring i tyska kolonins verksamhet i och med att NSDAP:s ortsgrupp började göra sig gällande. Vid invigningen av den länge efterlängtade nya tyska skolbyggnaden den 24 september 1933 intog ortsgruppen för första gången en officiell plats vid kolonins festligheter. NSDAP:s representant Heinrich Weidmann framförde en hälsning av Adolf Hitler och överräckte en bild av rikskanslern till skolan. Weidmanns tal var kort och utan politiska anspelningar, men redan det faktum att det var partiets och inte legationens representant som framförde hälsningen utgjorde ett politiskt ställningstagande. Legationens representant von Grundherr, framförde i stället den tyska rikspresidenten Paul von Hindenburgs hälsning.²³

Ledningen för Tyska skolan var försiktig i fråga om politisk propaganda eftersom skolan var beroende av finska statens välvilja och närmare 50% av eleverna var finska medborgare. Rektor Philipp Krämer betonade därför vid invigningen att Tyska skolan inte var en propagandaskola och att alla nationaliteter var välkomna. Trots dessa försiktighetsåtgärder kan Tyska skolan och skolföreningen Deutscher Schulverein, vid sidan av den tyska legationen,

Finnland, maj 1933, med ett utdrag ur Namenhauers tal, samt i ett brev av von Grundherr till tyska utrikesministeriet 3.5.1933 innehållande von Grundherrns tal. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80962. I Deutscher Verein, Jahresbericht 1932–33, s. 16, återges festprogrammet och en beskrivning av stämningen. Se även S e n t z k e, s. 186.

²² *Deutsch Evangelisch in Finnland* 1933 och 1934 samt Sirkka Kauppinen, *Valtakunnankirkon uskollinen työtöveri. Deutsch Evangelisch in Finnlandin subtautuminen Saksan kirkkotoisteluun 1933–1937*, pro gradu-avhandling (Helsingfors 1990), s. 37–40. För mera om Namenhauer se S e n t z k e.

²³ För skolans invigning se *Einweihung der Deutschen Schule*.

ses som de instanser som förankrade NSDAP:s ortgruppsverksamhet i den tyska kolonin. Flera av skolans lärare deltog aktivt i partiet och ungdomsrörelsen Hitler-Jugend.²⁴ Albrecht Hahne som hösten 1933 blev ny ledare för NSDAP-ortgruppen var assessor vid skolan. Hans efterträdare i ortgruppen 1935, Herbert Howaldt, var ordförande i skolföreningen.²⁵ Även Carl Metzger, som vid invigningen av skolan 1933 var ordföranden för skolföreningen, var partimedlem.²⁶ Metzger hade anlänt till Finland 1918, tjänstgjort vid legationen i Helsingfors och varit verksam inom flera tyska föreningar. Vid skolans invigning hyllade han nationalsocialismen och Hitler samt beskrev hakkorset som en symbol för det tyska blodets renhet och det tyska arbetets kraft. Talet var som taget ur en propagandaskrift, men Metzger framhävde även det finsk-tyska samarbetet och beskrev de två ländernas presidenter i beundrande och lovordande ton. Metzgers tal tilltalade åhörarnas patriotiska sinnelag visavi deras gamla hemland samtidigt som det betonade kontakterna till Finland.

²⁴ Beskrivning av en diskussion mellan skolans rektor Krämer och skolrådet Nyström i ett brev från Krämer till den tyska legationen 2.3.1936. Deutsche Schule, Deutsche Gesandtschaft 1935–36. Brev av Wagner till skolstyrelsen angående Hitler-Jugend från den 8.11.1934. Deutsche Schule, Protokolle des geschäftsführenden Ausschusses. Jfr Schulverein Pestalozzi e.V, *Deutsche Schule 1881–1981* (Helsingfors 1981) med NSDAP:s utlandsorganisations medlemsregister i Bundesarchiv Berlin, NS 9, 180–184.

²⁵ Hahnens roll som ledare för ortgruppen: Riksarkivet, Ek/Valpo I, persondossier Souchon samt Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, extraordinarie möte 10.1.1934. Hahne lämnade landet år 1935 efter en treårig vistelse. Se Schulverein Pestalozzi e. V., s. 94 och Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 29. Howaldt var ledare för NSDAP:s ortgrupp från 1935 till slutet av 1937 då han lämnade landet och efterträddes av Wilhelm Jahre. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Chef AO, R 27199, brev Aussenhandelsamt till tyska utrikesministeriet 14.6.1937. Se Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd samt Schulvereins arkivhandlingar.

²⁶ Efter andra världskriget uppgav Metzger att hans partimedlemskap berodde på att han som skolföreningens styrelsemedlem måste ha bra kontakt med partiets ortgrupp. I ett brev 1949 säger han sig å andra sidan ha trätt in i partiet med målet att skydda Tyska skolan från ortgruppens krav. Riksarkivet, Ek/Valpo I, persondossier C. Metzger och kopia av brev från Metzger till Beamenschutzverband Frankfurt am Main 4.8.1949. Deutsche Gemeinde, II Korrespondenz 1949/50. För Metzgers partimedlemskap sedan 1.4.1933 se Bundesarchiv Berlin, NS 9, 182.

Försök att likrikta och överta den tyska föreningsverksamheten hösten 1933

De tyska föreningarna i Helsingfors hörde till Deutscher Ausschuß,²⁷ en paraplyorganisationen för tyska föreningar i Finland som hade grundats 1927. Paraplyorganisationen upprätthöll före bildandet av NSDAP:s stödpunkt i Helsingfors 1932 en traditionellt opolitisk verksamhet. Den tyska självkänslan hade ända sedan nederlaget i första världskriget varit dålig och många tysksinnade såg Hitler som en räddning. Finlandstyskarna ville själva vara med om det omtalade uppbyggandet av Tyskland.²⁸ Den ekonomiska krisen i början av 1930-talet hade även inverkat negativt på det tyska föreningslivet. Föreningarna hade länge dominerats av samma personer medan yngre medlemmar eftersträvade något nytt. Det fanns ett intresse och framförallt en beredvillighet att åtminstone acceptera det nya Tysklands ledning. NSDAP:s mål att likrikta och överta den tyska föreningsverksamheten kunde enbart ske via de enskilda föreningarna eller via paraplyorganisationen. Hur gick NSDAP:s ortsgrupp tillväga för att likrikta och överta den tyska föreningsverksamheten i Helsingfors och vad var resultatet av dessa försök?

Till Deutscher Ausschuß' verksamhet hörde att ordna gemensamma fester och ta ställning till allmänna frågor som berörde hela den tyska kolonin i Finland. Man samlade även in pengar för den Tyska skolan, det nya tyska biblioteket samt för välgörenhet. Antalet representanter per förening beräknades enligt medlemsantalet. Deutscher Verein, den största tyska föreningen och initiativtagare till paraplyorganisationen, hade flest representanter och dess ordförande ledde ordet i paraplyorganisationen. Deutscher Verein var en herrklubb som organiserade glada fester och föredrag i en egen föreningslokal. Den äldsta och näst största tyska föreningen i Finland, Deutscher Wohltätigkeitsverein, hade som mål att hjälpa kolonimedlemmar och tyska medborgare i ekonomisk nöd samt att värna om tyskspråkiga barns skolgång. I vardera frågorna samarbetade man med den tyska församlingen i Helsingfors.

Till Deutscher Ausschuß hörde även Deutscher Frauenverein, Deutscher Schulverein och Deutscher Männergesangverein, som alla hade 100–150

²⁷ För Deutscher Ausschuß se Deutscher Verein, Jahresbericht 1926–27 och 1929–30 samt Deutscher Ausschuß' arkivhandlingar i Tyska skolan och Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft.

²⁸ Uttalande av en medlem i Deutsche Kolonie, *Deutsche Warte* 1935, Nr. 1.

Deutschland, Deutschland über alles i en ny tappning. De tyska föreningarna i Helsingfors var opolitiska kulturföreningar, men hade mycket stark anknytning till det gamla kejsarliga Tyskland. Många hoppades 1933 på ett nytt starkt Tyskland. (Deutsche Bibliothek, Deutscher Vereins "Bierzeitung" 5.1.1928)

medlemmar. Frauenverein var en systerförening till Deutscher Verein. De två föreningarna skiljde sig dock inte enbart i könsfördelningen. Kvinnoföreningen var en utpräglad nyttoförening som ordnade basarer och lotterier till förmån för Tyska skolan, nödlidande i Tyskland och det tyska ålderdomshemmet i Helsingfors. Schulverein hade 1923 övertagit välgörenhetsföreningens ansvar för underhållet av Tyska skolan. Det nya skolhuset, Hindenburghaus på Malmgatan, som invigdes 1933 utgjorde en bra samlingsplats för tysk förenings- och klubbverksamhet. Sångföreningen Männergesangverein bestod av 30–40 aktiva körmedlemmar och ett hundratal understödjande medlemmar. Kören var välkänd i Helsingfors och flitigt anlitad vid olika evenemang. De övriga föreningarna inom paraplyorganisationen var Deutscher Jägerbund, som strävade efter att upprätthålla kontakter mellan de tyska och finska vapenbröderna sedan 1918, och en ortsgrupp inom arbe-

tarorganisationen Deutsch-nationaler Handlungshilfenverband samt Deutscher Vereins dotterorganisationer i Åbo, Viborg och Tammerfors.²⁹

Det har felaktigt påståtts att NSDAP:s ortsgrupp skulle ha varit medlem i Deutscher Ausschuß.³⁰ Ortsgruppen kunde endast påverka paraplyorganisationens verksamhet genom de partianslutna föreningsrepresentanterna. Hösten 1933 hörde två av Schulvereins tre representanter, Jägerbunds enda representant och en av Wohltätigkeitsvereins två representanter till NSDAP:s ortsgrupp. Därmed var fyra av arton representanter i Deutscher Ausschuß hösten 1933 medlemmar av NSDAP.³¹ Flera av representanterna var emellertid inte tyska medborgare och kunde därmed inte ens bli partimedlemmar.

Från och med hösten 1933 pågick en seg maktkamp inom den tyska föreningsvärlden i Helsingfors. Maktkampen kom främst att föras inom paraplyorganisationen Deutscher Ausschuß och den största föreningen Deutscher Verein. Förvecklingarna inom Deutscher Ausschuß under början av hösten 1933 är svåra att beskriva eftersom det saknas mötesprotokoll för tiden före den 13 november. Ur Deutscher Vereins verksamhetsberättelse 1933 framgår att medlemmar av den tyska kolonin hade klagat på paraplyorganisationens verksamhet. Det framkommer inte vad klagomålen har handlat om, men styrelsen för Deutscher Verein går i verksamhetsberättelsen i svaromål genom att konstatera att föreningen alltid, genom sina representanter i Deutscher Ausschuß, har engagerat sig i patriotiska tillställningar och att man inte har uteslutit sig från den nationella rörelsen under Hitlers ledning. I ett tillägg till verksamhetsberättelsen förklarar styrelsen att orsaken till paraplyorganisationens inaktivitet är medlemmarnas ligkiltighet och att det utanför Tyskland inte finns andra påtryckningsmöjligheter än övertalning och reklam för att engagera folk.³²

Exakt när ett samarbete mellan Deutscher Ausschuß och NSDAP:s Orts-

²⁹ För information om de enskilda föreningarna, som hädanefter i mån av möjlighet anges utan adjektivet Deutscher: föreningarnas årsberättelser och *S e n t z k e* samt spridd information om de tyska föreningarna i Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Auslandsinstitut, R 57/neu/1061.

³⁰ *E k b e r g*, s. 131. Däremot hade NSDAP efter januari 1934 en obeservatör vid mötena. Se not 76 nedan.

³¹ Schulvereins representanter som även var partimedlemmar var H. Howaldt och C. Metzger. Jägerbunds representant var F. Schlüter och Wohltätigkeitsvereins C. Preusker. För deras partimedlemskap se Bundesarchiv Berlin, NS 9, 181, 182 och 184.

³² Deutscher Verein, Jahresbericht 1932–33, s. 19–22.

grupp inleddes är i brist på källor svårt att säga. Troligtvis skedde det under slutet av sommaren 1933 i samband med att paraplyorganisationen stod värd för ett antal tillställningar som anordnades i samband med ett tyskt flottbesök i staden.³³ Ett dylikt officiellt besök, som dessutom utgjorde en av de stora höjdpunkterna i den tyska kolonins verksamhet, var viktigt för NSDAP:s grupp i Helsingfors. Det utgjorde även ett perfekt tillfälle att kräva större medbestämmanderätt i den tyska paraplyorganisationen och ortgruppen kunde därtill räkna med den tyska legationens hjälp i dylika frågor. En liknande händelse utgjorde festligheterna till rikspresident von Hindenburgs ära den andra oktober 1933.³⁴ Officiellt förekommer NSDAP:s ortsgroup och Deutscher Ausschuß som gemensamma arrangörer emellertid först i mitten av oktober 1933, då man tillsammans samlar in en sympatiadress till den tyska riksregeringen inför folkomröstningen om Hitlers inrikes- och utrikespolitik den 12 november. Tyskar som bodde utomlands fick inte rösta, men alla tyskar i Finland uppmanades att i stället via sympatiadressen visa sin tillhörighet till Tyskland.³⁵ I Tyskland understödde 95,1% Hitlerregimen och dess politik.³⁶ Vidare ordnade ortgruppen i slutet av oktober 1933 en samtalskväll för hela kolonin, vid vilken det dåvarande tyska sändebudet Hans Christian Büsing beskrev sitt möte med Hitler. Vi vet inte exakt vad annat som diskuterades under denna kväll, men ett protokoll fört vid ett möte inom Deutscher Verein flera månader senare antyder att föreningsverksamheten inom kolonin och nationalsocialisternas krav på att överta all dylik verksamhet hade behandlats.³⁷

Ju mera NSDAP:s ortsgroup syntes och ju längre tid partiet satt vid makten i Tyskland, dess mera ökade pressen på förändringar inom de tyska fören-

³³ Deutscher Verein, Jahresbericht 1932–33, s. 17–19

³⁴ Deutscher Verein, Jahresbericht 1933–34, s. 15

³⁵ Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Auslandsinstitut, R 57/neu/1061/6, Aufruf an alle Deutschen in Finnland 19.10.33. Tackbrev av Hitler till tyska kolonin i Finland 11.1.34 emottager av Weidmann och utspritt av Deutscher Ausschuß och Deutsch Evangelisch in Finnland. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, brevväxling A–J samt *Deutsch Evangelisch in Finnland* januari 1933. För resultatet i Finland se Metzgers brev till Deutscher Verein 19.11.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K–Ä.

³⁶ Liknande aktioner ägde rum även i andra länder och vid andra val. Se *J a c o b s e n*, s. 141–142.

³⁷ Om samtalskvällen i Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Auslandsinstitut, R 57/neu/1061/16. Om uppfattningen om nationalsocialisternas mål i Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, extraordinärt möte 10.1.1934.

Herr Hauschild garantiert das Bier
und dankbar sind wir ihm dafür;
Er ist ein Mann der Vieles weiss,
Läuft schwungvoll auf dem glattsten Eis.

De tyska sändebuden i Finland försåg föreningarna med alkoholdrycker under förbudslagen. Legationen som traditionellt hade intagit en neutral ställning vid konflikter inom den tyska kolonin fick 1933 order att understöda NSDAP:s orsgrupp. (Deutsche Bibliothek, Deutscher Vereins "Bierzeitung" 9.4.1927)

ingarna i Helsingfors. Deutscher Verein som var den största och nästälsta tyska föreningen i Helsingfors innehade ett stort inflytande på hela den tyska kolonin och framförallt på Deutscher Ausschuß' verksamhet. Det var därmed naturligt att NSDAP-anhängarna försökte få inflytande över besluten inom Deutscher Verein. Vid samma tidpunkt som NSDAP fick en mera synlig plats inom kolonin lämnade tio av Deutscher Vereins medlemmar in en motion till föreningens årsmöte. Motionen, som hade undertecknats den 28 september, krävde att judar skulle nekas medlemskap, frimurare förbjudas i styrelsen samt att majoriten av styrelsen skulle bestå av tyska medborgare.³⁸

³⁸ Motionen från 28.9.1933 finns som en bilaga till årsmötesprotokollet 4.11.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III.

Orsaken till att motionen framlades just i detta skede var att motioner till årsmötet enligt föreningens stadgar måste framläggas inom september månad. En tidigare behandling av ärendet hade krävt att motionen hade understötts av minst en tiondedel av medlemmarna eller att styrelsen hade samman kallat ett extraordinarie möte, vardera krav som i september 1933 antagligen ännu var svåra att uppfylla.³⁹ Ur källorna framgår tyvärr inte om liknande motioner har lagts fram inom de andra föreningarna.⁴⁰

De tio medlemmarna bakom motionen, däribland Weidmann, Metzger och de blivande NSDAP-ledarna Hahne och Howaldt, var alla tyska medborgare och tillhörde NSDAP:s ortsgrupp.⁴¹ Hälften av dem hade blivit medlemmar i Deutscher Verein under tiden 1931–1933 och kan därmed klassificeras som nya medlemmar. Metzger, som tidigare hade varit ordförande i Deutscher Verein, var den enda av de tio som hade inträtt i föreningen direkt efter första världskriget och som även hade innehaft en position inom föreningens styrelse.⁴² Yrkesmässigt företrädde de tio oppositionella yrken som var vanliga inom den tyska kolonin i Helsingfors; en hade tidigare arbetat vid tyska legationen, två var lärare vid Tyska skolan i Helsingfors, tre köpmän och fyra direktörer.⁴³

Av Deutscher Vereins 259 ordinarie medlemmar och fem hedersmedlemmar deltog 120 medlemmar och två hedersmedlemmar i föreningens årsmöte den 4 november 1933. Detta var flera än brukligt vid föreningens årsmöten, men med tanke på motionens natur ändå rätt få. Det bör emellertid betonas att en stor del av medlemmarna i föreningen var så kallade passiva medlemmar som ytterst sällan deltog i verksamheten, och att en del medlem-

³⁹ Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, Satzung från år 1927, § 13 och 14.

⁴⁰ Skolföreningens långtida styrelseledamot professor H. Friedmann, som var jude, avgick emellertid i oktober 1933 med förklaringen att styrelsen borde veta varför han avgår. Vid samma möte behandlades även en ansökan av A. Schmidt om att upplösa skolföreningen och införa Führerprincipen. Ansökan återtogs en vecka senare på grund av motståndet mot idén. Deutsche Schule, Protokolle 1933–35, styrelsemöten 10.10.1933 och 17.10.1933.

⁴¹ Av de tio som lämnade in motionen förekommer sju i ett brev från ortsgruppen till Deutscher Verein 5.1.1934. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Å. De övrigas medlemskap: Bundesarchiv Berlin, NS 9, 180–184.

⁴² Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, medlemsregister och Deutscher Vereins årsberättelser 1921–1925.

⁴³ Se Deutscher Verein, Jahresbericht 1933–34, s. 24–30, medlemsförteckning.

mar bodde utanför Helsingfors.⁴⁴ Styrelsen hade inte heller uppgett motionens innehåll i sin kallelse, utan enbart delgett att ett förslag till beslut hade lämnats in som krävde ändringar i stadgarna och att ett stort mötesdeltagande var önskvärt.⁴⁵

Enligt protokollet från årsmötet återopade styrelsen i sitt ställningstagande till motionen föreningens stadgar, enligt vilka styrelsen hade ensamrätt att besluta om upptagande av medlemmar.⁴⁶ Därmed uppfattade styrelsen motionen som en kritik av verksamheten och som en strävan att beskära styrelsens rättigheter. Styrelsen hänvisade också till att stadgeändringar måste godkännas av de finska myndigheterna och att man måste räkna med att dessa skulle förkasta förändringar som kunde uppfattas som politiska eller betyda en inskränkning i finska medborgares rättigheter. Detta gällde främst den punkt i motionen som berörde styrelseledamöternas medborgarskap, även om alla tre föreslagna punkter enligt paragraf 15 i den finska föreningslagen från 1919 kunde ha bestridits som olagliga.⁴⁷ Det är rentav möjligt att styrelsen hade den planerade ändringen av den finska lagen om föreningar, som trädde i kraft den 1 september 1934, i åtanke. Denna förpliktigade föreningar med över en tredjedel utländska medlemmar att ansöka om tillstånd för sin verksamhet av den finska regeringen. Utlänningar fick inte heller vara styrelseledamöter utan regeringens godkännande.⁴⁸ Den nya lagen berörde i högsta grad *Deutscher Verein*, som vid denna tid bestod av ungefär lika många finska som tyska medborgare, samt några österrikiska, svenska och holländska medborgare.⁴⁹

⁴⁴ Deutsche Bibliothek, *Deutscher Verein*, Änderungen eingetragen im Vereinsregister unter No 1989 und Alkoholliike, inrikesministeriet, listor över medlemmar och deras boningsorter.

⁴⁵ Deutsche Bibliothek, *Deutscher Verein*, Protokollbuch III, kallelse till årsmöte den 4. 11.1933.

⁴⁶ Deutsche Bibliothek, *Deutscher Verein*, Protokollbuch III, årsmötesprotokoll 4.11.1933.

⁴⁷ "Vid föreningsmöte fattat beslut, som kränker tredje mans rätt eller utan medlems eget samtycke minskar honom tillförsäkrad särskild förmån i föreningen eller hans likställdhet med föreningens övriga medlemmar, vare ogiltigt." Lag om föreningar 4.1.1919. §15.

⁴⁸ Lag angående ändring av lagen om föreningar 25.5.1934, § 4 och 17.

⁴⁹ Jfr lista över medlemmar i januari 1936 i en anmälan till inrikesministeriet med *Deutscher Vereins* medlemsregister. Anmälan till inrikesministeriet finns i Deutsche Bibliothek, *Deutscher Verein*, Änderungen eingetragen im Vereinsregister unter No 1989 und Alkoholliike. Medlemsregistret finns i Deutsche Bibliothek, *Deutscher Verein*.

Deutscher Vereins styrelse, som hade diskuterat motionen före årsmötet, förhöll sig inte helt enigt till hur ärendet skulle behandlas, men beslöt enhälligt att avgå om motionen godkändes av årsmötet. Om motionen förkastades var alla ledamöter utom kassören villiga att ställa upp för återval.⁵⁰ Styrelsen föreslog att årsmötet skulle förkasta motionen utan diskussion, eftersom frågan kunde splittra föreningen. Förslaget godkändes med knapp majoritet. Protokollet från årsmötet anger att Weidmann, den första undertecknaren av motionen, accepterade att man inte röstade om motionen eftersom idén med motionen främst hade varit att delge föreningen de oppositionellas åsikter. Däremot krävde han att motionen skulle protokollföras. Antingen var detta ett tecken på okunskap om lagstiftningen, enligt vilken en motion till en registrerad förenings årsmöte alltid måste protokollföras, eller så försökte Weidmann påskina att styrelsen ville dölja händelsen.⁵¹ I Deutscher Vereins mötesprotokoll från den 4 november beskrivs inte stämningen vid mötet överhuvudtaget. Föreningens verksamhetsberättelse för år 1933 anger däremot att mötet tidvis hade ett stormigt förlopp.⁵²

Den sittande styrelsen erhöll de närvarande medlemmarnas förtroende. Ordförande Theodor Krüger blev omvald med 76 röster, medan viceordförande Karl Bartenbach erhöll hela 97 röster av 122. Krüger hade kommit till Finland som tysk affärsman redan 1921, medan kommandörkapten i.a. Bartenbach hade vistats i Finland som finska försvarsministeriets marina rådgivare sedan 1924. Bartenbach arbetade även i hemlighet för den tyska marinledningen. Han var mycket aktiv inom den tyska föreningsvärlden i Helsingfors, en av grundarna av Deutscher Ausschuß och en av de stora privata bidragsgivarna vid insamlingar till tysk kulturverksamhet och välgörenhet.⁵³ Ingen av styrelsens medlemmar var vid denna tid NSDAP-medlem. I snitt röstade ca 2/3 av de närvarande på den sittande styrelsen. Den nya styrelsen

⁵⁰ Se styrelsemötesprotokoll 28.10.1933 och 2.11.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokolle 31.10.31-.

⁵¹ Se Lag om föreningar 4.1.1919. §14.

⁵² Om Krüger i Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningsars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 17. För Bartenbach och hans verksamhet i Finland se B. Forsén och A. Forsén, *Tysklands och Finlands hemliga ubåtssamarbete* (Borgå 1999).

⁵³ "Die (Hauptversammlung) stand im Zeichen der Auseinandersetzung mit den Problemen unserer Zeit, wie sie sich, infolge des Umbruchs auf allen Gebieten des Lebens in unserer alten Heimat, selbstverständlich auch in unserer Kolonie geltend machen, und nahm einen zeitweise stürmischen Verlauf." Deutscher Verein, Jahresbericht 1933-34, s. 5.

Deutscher Verein försökte följa med den nya tiden och beställde nya bordstandar och föreningsmärken med hakkors i augusti 1933. (Deutsche Bibliothek, Deutscher Vereins styrelsemötesprotokoll 15.8.1933)

hade enbart två nya medlemmar vilka ersatte kassören som inte ville bli omvald och en ledamot som avlidit under verksamhetsåret.

En av motionens undertecknare, Carl Metzger, anklagade efter årsmötet i två brev Deutscher Vereins styrelse för att ha handlat olagligt, eftersom de hade förhindrat all diskussion. Därvidlag hänvisade han till samma paragraf i lagen om föreningar som styrelsen hade hänvisat till i sitt genmäle mot motionen. Metzger ansåg också att det oberoende av lagen var fritt fram för varje förening att själv bestämma vem som inte kunde vara medlem eller ledamot. Han rädde styrelsen att ta upp motionen till diskussion igen, eftersom det enligt honom var nödvändigt med förändringar efter utgången av folkomröstningen i Tyskland den 12 november 1933 där det tyska folket godkände Hitlers politik.⁵⁴ Varken styrelse- eller årsmötesprotokoll för Deutscher Verein anger emellertid huruvida motionen någonsin mera behandlades inom föreningen.

Direkt efter folkomröstningen i Tyskland och händelserna inom Deutscher

⁵⁴ Brev från Metzger till Deutscher Vereins styrelse 10.11.1933 och 19.11.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Å.

Verein beslöt Krüger att avgå från posten som ordförande för Deutscher Ausschuß. Samtidigt avsåg sig paraplyorganisationens sekreterare och dess kassör – vardera representanter för Deutscher Vereins – sina förtroendeuppdrag. Kommeriserådet Albert Goldbeck-Löwe, Wohltätigkeitsvereins ordförande och de tyskspråkigas oskrivna ledare under tiden kring första världskriget, kvarstod visserligen som viceordförande i paraplyorganisationen, men han var varken vid detta eller senare möten närvarande på grund av sjukdom. Jägerbunds representant, NSDAP-partimedlemmen Friedrich Schlüter valdes till ny kassör och Handlungsgehilfenverbands representant Arnim Schmidt till ny sekreterare.⁵⁵ Till ny ordförande valdes Herbert Howaldt som hade kommit till Finland 1930. Han var direktör för importfirman Kali Ab och nyvald ordförande för Schulverein. Howaldt var sedan juli 1933 medlem i NSDAP och innehade en hög position inom partiets ortsgrupp i Helsingfors, som han år 1935 övertog ledningen för.⁵⁶

Enligt verksamhetsberättelsen för Deutscher Verein från 1933 gav Krüger frivilligt upp sin plats för en nationalsocialist för att därmed lösa paraplyorganisationens problem. Med tanke på de tidigare klagomålen mot Deutscher Ausschuß och mot Deutscher Vereins årsmöte samt det faktum att situationen antogs bli bättre om man valde en partimedlem till ordförande, är det klart att problemen var av politisk natur. Utvecklingen under början av hösten hade även gått mot en allt starkare partimedverkan bland kolonins medlemmar. Huruvida Krüger utsattes för påtryckningar för att avgå är i brist på källor omöjligt att avgöra. Klart är emellertid att NSDAP:s ortsgrupp ville styra paraplyorganisationens verksamhet i enlighet med nationalsocialistiska ideal och att partiets ortsgrupp under senhösten 1933 försökte stärka sitt grepp om de tyska föreningarna och den tyska kolonin i Helsingfors. NSDAP:s ortsgrupp tyckte sig nu se en möjlighet att nå sina mål helt via paraplyorganisationen och de tidigare händelserna vid Deutscher Vereins årsmöte sköts åt sidan för en tid. De oppositionella medlemmarna inom Deutscher Verein hoppades att förändringarna inom paraplyorganisationen även skulle påverka deras egen förening.⁵⁷

⁵⁵ Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft, 74, årsmötesprotokoll för Deutscher Ausschuß 13.11.1933.

⁵⁶ Se not 25.

⁵⁷ Brev till Deutscher Vereins styrelse 28.12.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, bilaga till det extraordinära mörets protokoll 10.1.1934.

Deutscher Vereins styrelse tvingas avgå

Under Herbert Howaldts ledning förändrades Deutscher Ausschuß' verksamhet såtillvida att samarbetet med NSDAP-ortsgruppen ökade. Insamlandet av pengar för nödställda i Tyskland, den så kallade Winterhilfe, överläts till NSDAP:s Ortsgruppe. En reklamkväll för Winterhilfe och en adventsmarknad ordnades tillsammans med partiets Ortsgruppe.⁵⁸ Redan vid det andra styrelsemötet avsåg sig emellertid Howaldt ordförandeskapet för paraplyorganisationen. Två veckor senare trädde närmare 30 medlemmar ut ur Deutscher Verein i protest mot föreningens styrelse. Vad föranledde dessa händelser i ett skede när NSDAP:s Ortsgruppe tydligt hade lyckats få inflytande över paraplyorganisationens verksamhet och förvecklingarna på Deutscher Vereins årsmöte redan låg två månader tillbaka i tiden?

Heinrich Weidmann, en av de tio oppositionella vid Deutscher Vereins årsmöte i november, anklagade i ett brev den 16 december 1933 Deutscher Vereins styrelse för blåsa upp meningsskiljaktigheter inom kolonin till öppna konflikter. Därför, menade han, uppfyllde föreningen inte sin uppgift som företrädare för hela tyskheten i Finland. Enligt Weidmann hade en tidigare styrelsemedlem påstått att NSDAP:s Ortsgruppe skulle trakta efter Deutscher Vereins tillgångar. Efter att ha avvisat påståendet föreslår han i brevet att om Deutscher Verein skulle upplösas så kunde föreningens förmögenhet lämpligen ges till den tyska Winterhilfe.⁵⁹ Weidmanns brev utgör det första omnämmandet av en eventuell upplösning av Deutscher Verein i arkivhandlingarna. Enligt föreningens stadgar var det emellertid Wohltätigkeitsverein och i fall av dess upplösning den tyska församlingen i Helsingfors, som skulle överta föreningens tillgångar.⁶⁰

Weidmanns brev är skrivet bara en dag efter ett planerat möte inom Deutscher Ausschuß där hans förslag till en folkdräktsfest med NSDAP:s Ortsgruppe och Arbeitsgemeinschaft Deutscher Frauen som arrangörer skulle ha behandlats. Mötet inställdes emellertid på grund av att Deutscher Vereins representanter uteblev. Enligt ett brev av Deutscher Vereins styrelse till ordföranden för paraplyorganisationen Howaldt hade sjukdom och julstress gjort

⁵⁸ Meddelande av Deutscher Ausschuß 15.11.1933, program till Weihnachtsmarkt 3.12.1933 samt meddelande om Winterhilfe. Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft Helsinki, 74.

⁵⁹ Brev av Weidmann till Deutscher Vereins styrelse 16.12.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Ä.

⁶⁰ Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, Sitzung 1927, §27.

mötestidpunkten olämplig, vilket man även i förväg hade meddelat. Brevet, som är skrivet samma dag mötet skulle hållas, utgör antagligen ett svar på en förfrågan av Howaldt och är skrivet i en lätt förebrående ton.⁶¹ Om Deutscher Vereins representanter ansåg att man inte hade beaktat deras önskemål om mötestidpunkt, så uppfattade Weidmann i sin tur helt tydligt deras betyende som en protest. Mötesfrågan utgjorde tydligt en maktkamp mellan den nya och den gamla ledningen inom kolonin.

Ett nytt möte, där även Deutscher Vereins representanter deltog, inkallades till den 21 december. Vid mötet framfördes kritik gällande de två senaste tillställningarna, som hade arrangerats i Deutscher Ausschuß' namn, men inte i samverkan med paraplyorganisationens medlemsföreningar. Deutscher Vereins viceordförande Karl Bartenbach kritiserade att bidragen till julmarknaden hade använts till ett annat ändamål än vad som ursprungligen hade angivits. Pengarna hade gått till Tyska skolans elever i stället för till de medellösa i Helsingfors. Kritiken riktades enligt mötesprotokollet inte mot det faktum att tillställningarna hade arrangerats av NSDAP:s ortsgrupp och Arbeitsgemeinschaft Deutscher Frauen eller att medlen använts för skoleleverna, utan mot att föreningarna som bildade paraplyorganisationen hade blivit förbigångna.

Majoriteten av föreningsrepresentanterna i Deutscher Ausschuß ansåg kritiken vara berättigad, vilket ledde till att Howaldt avgick. Bartenbachs åsikt att paraplyorganisationen inte skulle understöda den av Weidmann föreslagna folkdräktsfesten ekonomiskt delades av de flesta föreningsrepresentanterna. Representanterna betonade att man inte hade något emot idén i sig, men att Deutscher Ausschuß, dess medlemsföreningar och initiativtagarna tillsammans borde planera och genomföra festligheterna.⁶² Efter mötet övertog den äldste föreningsrepresentanten, Carl Metzger, ordförandeskapet intermistiskt.

Dispyten mellan Weidmann och styrelsen för Deutscher Verein fortsatte ända fram till början av januari 1934 i form av en intensiv brevväxling.⁶³ Styrelsen handlade som man tidigare ofta gjort vid meningsskiljaktigheter inom kolonin; man vände sig till den tyska legationen för att få en neutral medlare

⁶¹ Brev Krüger till Howaldt 15.12.1933. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, A-J.

⁶² Om mötet och rösningen, som slutade med 10-1 och 5 nedlagda röster, i Deutsche Schule, Deutscher Ausschuß, mötesprotokoll 21.12.1933.

⁶³ Brevväxlingen mellan Weidmann och styrelsen: Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Ä.

i konflikten. Ur brevväxlingen framgår att Weidmann kunde acceptera ett informellt möte på legationen enbart om föreningens hela styrelse och tio representanter för varje part deltog. Weidmann ville främst informera föreningsmedlemmarna om händelserna, medan styrelsen ville att han i mån av möjlighet skulle lägga fram bevis för sina anklagelser. Varför Weidmann, precis som vid inlämnandet av de oppositionellas motion till Deutscher Vereins årsmöte i november, inte heller nu försökte tvinga styrelsen att inkalla ett extraordinarie föreningsmöte är oklart. Troligen var han osäker på huruvida han kunde få det erfordrade antalet medlemmar att sluta upp bakom ett dylikt önskemål. Den sittande styrelsen i Deutscher Verein hade dessutom vid årsmötet erhållit 2/3 av medlemmarnas stöd och det verkade därmed troligt att styrelsen skulle erhålla deras stöd även vid ett extraordinarie möte. På Weidmanns begäran sköts det föreslagna informella mötet mellan honom, Deutscher Vereins styrelse och det tyska sändebudet upp till efter den 29 december.⁶⁴ Den 28 december förklarade 20 medlemmar i Deutscher Verein att de träder ut ur föreningen i protest mot styrelsen. De sade sig vara besviken över att styrelsen inte hade ändrat förhållningssätt efter årsmötet i november. Tre övriga medlemmar i Deutscher Verein trädde ut ur föreningen av liknande orsaker. Alla utom en av dessa sammanlagt 24 medlemmar tillhörde partiet och protesten uppfattades även härröra från NSDAP:s ortsgrupp.⁶⁵ Det är troligt att Weidmann ville skjuta upp det informella mötet med Deutscher Vereins styrelse tills han fått besked om ortsgruppens beslut. I sista stund före det planerade mötet den 30 december meddelade han att han inte ämnade deltaga i ett dylikt möte.

Bland de medlemmar som trädde ut ur Deutscher Verein vid årskiftet

⁶⁴ Enligt ett styrelsemötesprotokoll 30.12 tackade Weidmann först nej till ett möte, lovade sedan att tänka på saken och meddelade till slut att han inte kommer. Efter detta besked vägrade styrelsen ta emot Weidmanns brev, vilket ytterligare inflammerade situationen. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokolle 31.10. 1931-.

⁶⁵ Protesten 28.12.1933 med de 20 utträdande medlemmarnas namnteckningar och de av styrelsen senare bifogade fyra namnen finns som bilaga till protokollet för Deutscher Vereins extraordinarie möte 10.1.1934. Jfr även Deutscher Vereins årsmöte 13.10.1934 där Hahne ber styrelsen ändra formuleringen i verksamhetsberättelsen, som talar om "NSDAP:s medlemmar" till "medlemmar som till största delen tillhör NSDAP". Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III. De 24 medlemmarnas partianhörighet: Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Ä, brev från NSDAP:s ortsgrupp till Deutscher Verein 5.1.1934 samt Bundesarchiv Berlin, NS 9, 180-184.

Karikatur av marinofficeren i.a Karl Bartenbach. Bartenbach var i flera år föreningens viceordförande och en av dem som kraftigt motsatte sig NSDAP:s ortsrgrupps försök att likrikta det tyska föreningslivet. (Deutsche Bibliothek, Deutscher Vereins "Bierzeitung" 9.4.1927)

1933/1934 återfinns nio av de tio medlemmar som lämnade in motionen till årsmötet i början av november 1933. Metzger hade efter Deutscher Ausschuß' möte den 21 december samtalat med Theodor Krüger och Karl Bartenbach och antagligen accepterat deras förklaringar gällande årsmötet, eftersom han en dag senare, i ett brev riktat till Deutscher Vereins styrelse, säger sig ha missbedömt situationen i brist på information. Ur brevet framgår inte vilken information han tidigare saknat, men han betonar specifikt att han inte handlat på uppdrag av andra. Vid samma tidpunkt stod han i en konfliktsituation med en partimedlem och sökte förgäves stöd av ledningen för NSDAP-ortsgruppen. Det är möjligt att viljan att söka en försoning med Deutscher Vereins styrelse berodde på detta. Det är också möjligt att Deutscher Verein sökte stöd av Metzger, som var den nya interimistiska ordföranden för Deutscher Ausschuß. Hans inflytande på den tyska föreningsverk-

samheten i Helsingfors tog emellertid slut i januari 1934, eftersom han inte hade blivit återvald till ordförande för skolföreningen på hösten 1933.⁶⁶

Deutscher Vereins styrelse hade i verksamhetsberättelsen för år 1933 gjort klart att man ansåg att sammanhållningen inom kolonin och föreningen var det viktigaste. Därvid följde man föreningens tidigare linje enligt vilken direkta konfrontationer borde undvikas. I och med att de 24 medlemmarna trädde ut hotades egentligen hela föreningens grundtanke. Man kunde inte vara helt säker på hur många medlemmar som skulle följa de oppositionella och hur det skulle uppfattas om den största tyska föreningen i Helsingfors öppet gick emot NSDAP:s ortsgrupp. Styrelsen ansåg sig i detta skede tvungen att inkalla ett extraordinarie årsmöte, vid vilket föreningens inre angelägenheter skulle diskuteras och en ny styrelse väljas.⁶⁷ Man ville troligen även rättfärdiga sig inför föreningens medlemmar. Det är även möjligt att man i hemlighet hoppades på att man genom att driva saken till sin spets skulle få NSDAP:s ortsgrupp att öppet diskutera situationen.

Närvarande vid det extraordinarie mötet den 10 januari 1934 var 124 medlemmar, två hedersmedlemmar och 37 gäster som inbjudits av styrelsen, däribland de medlemmar som trätt ut ur föreningen.⁶⁸ Styrelsen, som hade varit enig om hur mötet skulle skötas, inledde med ett erbjudande om att glömma alla strider ifall de 24 medlemmarna skulle återinträda i föreningen. De oppositionella som leddes av Albrecht Hahne, ledaren för NSDAP:s ortsgrupp, svarade att deras återinträde i föreningen berodde på utfallet av mötet, det vill säga på styrelsevalet. Ur mötesprotokollet framgår att de oppositionella vägrade inträda på nytt i föreningen så länge viceordförande Bartenbach var styrelseledamot. Bartenbach var den som öppet hade framfört kritik emot Weidmanns och Howaldts idéer på Deutscher Ausschuß' möte i december. Han hade vid det senaste årsmötet fått de flesta närvarande medlemmars röster och hade goda kontakter i Tyskland och i Finland. Han var således en ytterst obekväm person för NSDAP:s ortsgrupp.

⁶⁶ Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, K-Ä, Metzger till Deutscher Verein 22.12.1933 och 17.2.1934.

⁶⁷ Deutscher Verein, Jahresbericht 1932-33. Ytterligare tre medlemmar trädde ut i januari. Dessa var A. Weiland, A. Oehlert och E. Brust. Se Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, brevväxling A-J, K-Ä

⁶⁸ Det extraordinarie mötet 10.1.1934: Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III. Styrelsens beslut: Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokolle 1931-, styrelsemöte 8.1.1934.

Deutscher Vereins ordförande Krüger förklarade under det extraordinarie mötet att föreningens styrelse inte stod i opposition till NSDAP:s ortsgroup eller den nationalsocialistiska rörelsen, utan tvärtom – i den mån det var möjligt utanför Tysklands gränser – ville understöda Hitlers och NSDAP:s mål. Meningsskiljaktigheterna i föreningen och i kolonin låg enligt Krüger främst på det personliga planet. Styrelsen eftersträvade med det extraordinära mötet att ge medlemmarna en objektiv bild av de senaste månadernas händelser och att förklara sitt handlingsätt. Därigenom hoppades man kunna skydda sig mot orättvisa angrepp i framtiden. Genom att reda ut händelserna ville man övertyga de medlemmar som hade trätt ut ur föreningen att det inte fanns någon grund att splittra föreningen. Styrelsen ansåg sig ha varit tillmötesgående gentemot ortsgruppens krav i och med att man frivilligt hade överlämnat ordförandeskapet i Deutscher Ausschuß till en prominent medlem av partiet.

De klagomål som framfördes mot Deutscher Vereins styrelse gällde främst årsmötet den 4 november 1933. En av de 24 oppositionella anklagade även styrelsen för att se ortsgruppen som en konkurrent och beklagade att föreningsmötena var av en sådan karaktär att en man av enkel börd inte kunde känna sig hemma där. Viceordförande Bartenbach samt några andra medlemmar anklagade å sin sida Weidmann för att i oktober 1933 ha sagt att ortsgruppen avsåg att ta över alla tillställningar inom kolonin, något som denne förnekade. Weidmann anklagade även Bartenbach efter mötet för ärekränkning.⁶⁹ Weidmanns kraftfulla agerande under denna tid kan endast förklaras med det faktum att han, trots Hahnes nominella ledarskap, var den verkliga ledaren för ortsgruppen. Ett utlåtande bland detektiva centralpolisens dokument tyder också på detta.⁷⁰

Deutscher Vereins verksamhetsberättelse för år 1934 beskriver det extraordinarie mötet på ett annorlunda sätt än mötesprotokollen. Enligt verksamhetsberättelsen kom man efter häftiga motsättningar till en överenskommelse enligt vilken ledaren för ortsgruppen lovade att alla partimedlemmar som hade trätt ut ur föreningen skulle återinträda.⁷¹ Mötesprotokollet nämner emellertid inget om en dylik överenskommelse. Genast efter att de oppositionella hade förklarat sig villiga att återinträda och styrelsen hade fått förtroen-

⁶⁹ Fallet behandlades av en hedersdomstol inom föreningen. Domstolen som leddes av konsul F. Achilles lät saken förfalla, men gav Bartenbach delvis rätt.

⁷⁰ Riksarkivet, Ek/Valpo I, personmapp Souchon.

⁷¹ Deutscher Verein, Jahresberichte 1933–34.

devotum med överväldigande majoritet uppgav dock ordförande Krüger och viceordförande Bartenbach samt ytterligare tre styrelseledamöter att de inte ställde upp i ett nytt val. Det verkar ändå osannolikt att detta skulle ha varit den nämnda överenskommelsen, eftersom ett nyval av styrelsen redan fanns på mötets föredragningslista och styrelsens beslut därmed troligen redan var fastslaget före mötets början. Det är möjligt, men med tanke på mötets förlopp relativt osannolikt, att man hade träffat en överenskommelse mellan de stridande parterna redan före mötet. Resultatet av mötet var i alla fall en kompromiss och man lyckades förhindra en splittring av föreningen och kolonin.

Tre av ledamöterna i Deutscher Vereins gamla styrelse ställde upp i valet och blev även återvalda. Nämnas bör att av dessa tre hade två blivit invalda i november 1933, medan en hade varit med i styrelsen sedan hösten 1932. Den nya ordföranden Paul Zierach hade kommit till Finland redan 1921. Zierach var representant för en tysk kabelfirma i Finland. Han var gammal officer och höger rörelsen Stahlhelms representant i Finland, men inte partimedlem.⁷² Han var alltså en representant som kunde tilltala både NSDAP:s ortsgrupp och den gamla styrelsen med Krüger och Bartenbach i spetsen. Till skillnad från den gamla styrelsen var majoriteten av de nya styrelseledamöterna unga köpmän och tyska medborgare, en grupp som hade starkare kontakter till Tyskland än de övriga föreningsmedlemmarna. Alla ledamöter, förutom den nya sekreteraren Kurt Buck, var medlemmar i föreningen sedan mitten av 1920-talet.⁷³ Affärsmannen Buck hade anslutit sig till Deutscher Verein 1930, samma år han kom till Finland. Han arbetade på den finsk-tyska handelskammaren och var den enda av de nya styrelseledamöterna som hörde till de 24 oppositionella.⁷⁴

Den nya ledningens strävan efter en aktivare verksamhet syns i det ökade antalet styrelsemöten. Ledningens samarbete med partiets ortsgrupp framgår bland annat av att föreningens möteslokaler två gånger i månaden stod till

⁷² Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 25. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, Militärangelegenheiten, R 80955 och Chef AO, R 27254, brev av tyska legationen till tyska utrikesministeriet 9.7.1935 och 7.5.1938.

⁷³ Deutscher Verein, Jahresbericht 1933-34, medlemsförteckning, s. 24-30.

⁷⁴ Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 13. För de 24 oppositionella se not 65.

ortsgruppens förfogande.⁷⁵ Efter att Zierach även blivit vald till Deutscher Ausschuß nya ordförande ansökte Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Frauen om medlemskap i paraplyorganisationen och NSDAP-ortsgruppen bad att få skicka Weidmann som observatör till paraplyorganisationens möten. Arbetsgruppen för kvinnor, som var en nationalsocialistisk rörelse, fick två representanter i paraplyorganisationen.⁷⁶ Partiets inflytande över Deutscher Ausschuß ökade ytterligare i februari 1934 i och med att Howaldt blev vald till viceordförande efter Goldbeck-Löwes död.⁷⁷ Verksamheten inom paraplyorganisationen organiserades allt mera i samröre med NSDAP:s ordsgrupp och den tyska legationen.⁷⁸ Zierach hade lyckats med det som Howaldt hade försökt enbart någon månad tidigare.

Från Deutscher Ausschuß till Deutsche Kolonie

Styrelsen för Deutscher Verein var efter januari 1934 mera intresserad av Deutscher Ausschuß än av sin egen förening, vilket tydligt framgår av 1934 års verksamhetsberättelse, som inte alls redogör för föreningens egna program, utan enbart återger de tillställningar paraplyorganisationen hade ordnat. Verksamhetsberättelsen bekräftar att ledningen i Tyskland ville förverkliga sina mål också bland utlandstyskarna och att man via de tyska föreningarna hade börjat bearbeta den tyska kolonin i Helsingfors. Slutmålet sägs vara att alla i hela kolonin sammansvetsas i en och samma anda. NSDAP:s ordsgrupp beskrivs i verksamhetsberättelsen som den nya stöttepelaren för kolonins tillställningar, medan Deutscher Verein skulle vara samlingsplats för personer utan tyskt medborgarskap, men av tysk härstamning. Dessa personer var på grund av sina kontakter i Finland viktiga om något oförutsett skulle hända. Styrelsen lovade i verksamhetsberättelsen att Deutscher Verein skulle kvarstå och leva enligt sina gamla traditioner.⁷⁹

Deutscher Vereins årsmöte 1934 hölls den 13 oktober och präglades precis

⁷⁵ Se Deutscher Vereins styrelsemötesprotokoll för år 1934. Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokolle 31.10.31–.

⁷⁶ Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft, 74, mötesprotokoll för Deutscher Ausschuß 17.1.1934.

⁷⁷ Riksarkivet, Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft, 74, mötesprotokoll för Deutscher Ausschuß 10.2.1934.

⁷⁸ Brev av Büsing till tyska utrikesministeriet 9.10.1934. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol IV Norden, R 80962.

⁷⁹ Deutscher Verein, Jahresbericht 1933–34.

som det föregående årsmötet av meningsskiljaktigheter.⁸⁰ Bartenbach, som sommaren 1934 hade erhållit anställning vid den tyska marinen och i början av oktober flyttade tillbaka till Tyskland, deltog ännu vid detta årsmöte och det är inte osannolikt att han var inblandad i dispyterna på mötet även om det inte direkt nämns i protokollet. Fyra av styrelsens sju ledamöter, inklusive ordföranden, viceordföranden och kassören, ställde inte upp för återval. Sålunda stod föreningen igen inför nya omvälvningar. På mötet behandlades även en upplösning av Deutscher Ausschuß, men varken årsmötes- eller styrelsemötesprotokoll anger vem som föreslagit detta ärende till behandling. Det tyska sändebudet Hans Christian Büsing låter emellertid i ett brev till det tyska utrikesministeriet påskina att legationen och ortsgruppen tillsammans hade diskuterat Deutscher Ausschuß' existens. Med tanke på de direktiv legationen hade fått gällande likställandet av föreningsverksamheten och samarbetet med NSDAP är detta helt trovärdigt. Büsing hade ingen smickrande uppfattning om paraplyorganisationen. Han skriver att organisationen saknade all auktoritet och präglades av inre meningsskiljaktigheter och svartsjuka. Därför ansåg han det vara bättre att upplösa den och bilda något nytt.⁸¹

Vid Deutscher Vereins årsmöte framförde Zierach att styrelsen ansåg att ordförandeposten för föreningen denna gång skulle gå till en finsk medborgare och han föreslog därför Adolf Goldbeck-Löwe, en yngre släkting till konsul Albert Goldbeck-Löwe. Adolf Goldbeck-Löwe arbetade på Algol Ab och var sedan 1932 finsk medborgare.⁸² Han hade inte deltagit i föreningsstridigheterna under det föregående året och var trots sin unga ålder en kandidat som även de äldre kunde tänkas acceptera. Goldbeck-Löwe var villig att kompromissa och berömde i sitt valtal NSDAP:s ortsgrupp för dess lyckade nationella fester som han gärna såg en fortsättning på. Han ansåg, liksom styrelsen, att Deutscher Vereins främsta uppgift låg i att verka bland finska medborgare av tysk härstamning i och med att NSDAP:s ortsgrupp bevakade de tyska medborgarnas intressen i Finland. Av talet framgår att NSDAP:s ortsgrupp, som trots allt önskade få ett inflytande även över de naturaliserade

⁸⁰ Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, Protokollbuch III, årsmöte 13.10.1934.

⁸¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80962, brev av Büsing till utrikesministeriet 28.2.1935. Büsing var senare även en av undertecknarna för uppropet till bildandet av Deutsche Kolonie. Tätigkeitsbericht Deutsche Kolonie 1935, Nr 1, s. 4-5.

⁸² Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 15.

tyskarna, inte helt delade denna åsikt. Goldbeck-Löwe motsatte sig inte tanken att upplösa Deutscher Ausschuß och i stället samla alla de tyska föreningarna under Deutscher Verein, men han betonade att en ny sammanslutning av de tyska föreningarna måste vara opolitisk och att den enbart kunde bildas om de andra föreningarna godkände arrangemanget.

Goldbeck-Löwe tilltalade tydligen inte NSDAP:s ortsgrupp eftersom Weidmann – efter att förgäves ha försökt övertala den sittande ordföranden att kvarstå under hotet att NSDAP-medlemmarna annars inte skulle delta i omröstningen – föreslog Arnold Brink, ledamot i den sittande styrelsen, som motkandidat. Affärsmannen Brink hade kommit till Finland redan som 23-åring i början av 1920-talet, men han hade behållit sitt tyska medborgarskap. Han var sedan 1926 medlem av Deutscher Verein och sedan 1932 styrelseledamot.⁸³ Weidmanns yttrande om att det behövdes en ledare som alla hade förtroende för underlättade antagligen valet av Brink. Legationens roll i beslut rörande paraplyorganisationen framhövdes genom att den nya viceordförande, kansler Paul Uhl, arbetade för den tyska legationen. Majoriteten av de övriga nya ledamöterna var finska medborgare.

Vid årsmötet hade de närvarande medlemmarna mycket olika åsikter om förslaget att upplösa Deutscher Ausschuß. Endel förespråkade en upplösning och en sammanslutning av alla föreningar inom Deutscher Verein eftersom de nya tiderna så krävde, medan de som argumenterade mot en upplösning ansåg det osannolikt att någon av de övriga föreningarna ville upplösa sig. Enligt Heinrich Diekmann, som hade varit ordföranden för Deutscher Verein 1930–1932, skulle Wohltätigkeitsvereins hjälpverksamhet direkt hotas av en eventuell omstrukturering och dessutom skulle personer av tysk-baltiskt eller tysk-ryskt ursprung antagligen inte vilja bli medlemmar i Deutscher Verein. Årsmötet beslöt till slut i alla fall att ge styrelsen fullmakt att arbeta för en upplösning av Deutscher Ausschuß och för ett enande av hela kolonin i Deutscher Vereins regi.

I något skede mellan årsmötet den 13 oktober 1934 och den 28 januari 1935 ändrades planerna på att samla hela kolonin under Deutscher Verein. Istället planerade man att bilda en helt ny förening. Det verkar troligt att ändringen företogs eftersom de övriga föreningarna inte gillade tanken på att inträda i Deutscher Verein. Inte heller NSDAP:s ortsgrupp, som ville få full-

⁸³ Riksarkivet, Nylands länsstyrelsens kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc 13. Deutscher Verein, Jahresberichte 1932–33, 1933–34.

ständigt inflytande över all verksamhet, hade tilltalats av den ursprungliga planen. Av arkivhandlingarna framgår att upplösandet av paraplyorganisationen och grundandet av en ny förening hade diskuterats vid två möten mellan en representant för varje förening i paraplyorganisationen och ytterligare fyra personer. Dessa fyra – finsk-tyska handelskammarens chef Otto von Zwehl, Zierach, Brink och Weidmann – bildade en arbetsgrupp med uppgift att planera den nya föreningens stadgar. Vid diskussionerna fördes ordet av Deutscher Vereins styrelseordförande Brink. Varje gammal förenings styrelse fick ta ställning till den nya planerade föreningens stadgar och besluta huruvida man skulle behandla ärendet vid ett extraordinarie föreningsmöte.⁸⁴

Den nya föreningens stadgar inskränkte beslutanderätten för en del av de gamla föreningarnas medlemmar. Enligt förslaget fick enbart tyska medborgare och personer av tysk härkomst inneha rösträtt i föreningen. Tysk-ryssar och tysk-balter kunde få rösträtt enbart om de kunde belägga sin tyska härkomst. I annat fall utgjorde de tillsammans med finnar, som var gifta med tyskar, föreningens extraordinarie medlemmar. Kvinnor kunde enligt förslaget inte bli styrelsemedlemmar. Den nya föreningen, som föreslogs heta Deutsche Kolonie, skulle bestå av utskott som motsvarade de gamla föreningarnas ämnesområden, men de gamla föreningarnas medlemmar skulle inte automatiskt överföras till den nya föreningen. Alla måste ansöka om medlemskap i den nya föreningen av dess styrelse.

De enskilda föreningarna reagerade olika på arbetsgruppens förslag. Deutscher Vereins styrelse med Brink i spetsen godkände den nya föreningens statuter och beslöt att föreslå en upplösning av sin förening. Frauenvereins styrelse kunde inte godkänna den delen av den nya föreningens statuter som inskränkte rösträtten för endel medlemmar. Man motsatte sig också de höjda medlemsavgifterna, men beslöt lägga fram ärendet för ett extraordinarie möte. Wohltätigkeitsvereins styrelse, som leddes av pastor Namenhauer, godkände stadgarna men ansåg sig inte behöva behandla frågan desto mera eftersom många medlemmar i välgörenhetsföreningen tillhörde andra tyska föreningar i Helsingfors och genom dessa ändå skulle tillhöra Deutsche Kolonie. Wohltätigkeitsvereins tillgångar var via donationer

⁸⁴ De två mötena beskrivs i Deutsche Schule, Deutsche Kolonie, Aktennotiz Lorey 28.1.1935 och Howaldt, odaterat från det första mötet i december. Se även Deutsche Schule, Vorschläge zur technischen Durchführung der Gründung einer Deutschen Kolonie. Beskrivning av stadgarna: Deutsche Gemeinde, Frauenverein, löst papper förklarande stadgarna och arbetsgruppens arbete.

bundna till föreningen själv och ifall den upplöstes till den tyska församlingen. Schulvereins styrelse svarade vad beträffade en överföring av dess tillgångar på ett liknande sätt, men uttryckte därtill sitt stöd för den nya föreningen. En upplösning av Schulverein kunde av praktiska orsaker inte komma ifråga. På ett liknande sätt svarade Jägerbunds styrelse. Männergesangverein lät inte frågan om en eventuell upplösning av föreningen gå vidare till medlemmarna. Hur man förhöll sig till den nya föreningens stadgar går inte att belägga.⁸⁵

Deutscher Verein sammankallade ett extraordinarie möte den 13 februari 1935. Mötet skulle diskutera en upplösning av föreningen.⁸⁶ Mötesdeltagarna anklagade genast styrelsen för att ha överträtt sina befogenheter, eftersom det inte tidigare hade varit tal om att upplösa föreningen. Endel medlemmar ville hänskjuta frågan till ett senare möte och en större krets, eftersom enbart ungefär hälften av de 253 medlemmarna var närvarande. Motståndarna till styrelsens förslag ville att man i stället enligt svenskt mönster skulle bilda en ny paraplyorganisation som anpassades efter de ändrade förhållandena i Tyskland.⁸⁷ Enligt Diekmann var dessutom en likriktning av föreningarna onödig, eftersom det varken existerade en jude- eller kommunistfråga i Helsingfors. En majoritet av mötesdeltagarna betonade även att man inte borde göra några skillnader mellan tyska medborgare och finska medborgare av tysk härstamning. Styrelsen meddelade att den nya föreningen i alla fall skulle grundas inom de närmaste veckorna. Vid den därpå följande omröstningen

⁸⁵ Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, mötesprotokoll 13.2.1935 berättar om Männergesangvereins inställning, protokollets bilaga 3 innehåller den egna styrelsens förklaring till medlemmarna, bilaga 5 är ett brev av Deutscher Wohltätigkeitsvereins ordförande F. Namenhauer till A. Brink 5.2.1935 och bilaga 8 ett brev av Deutscher Jägerbunds ordförande M. Wedde till Brink 3.2.1935. Se även Deutsche Gemeinde, Deutscher Frauenverein, brev H. Horn till A. Brink 12.2.1935. Deutsche Schule, Bericht für ordentliche Hauptversammlung 29.10.1935

⁸⁶ För extraordinarie mötet den 13.3.1935 se Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, lösa protokollpapper. Se även Deutscher Verein, Jahresbericht 1934–35.

⁸⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80962, brev av Büsing till tyska utrikesministeriet 28.2.1935. Stockholm var enligt den tyska kyrkoherden i staden E. Ohly emellertid inte heller befriat från liknande problem. Deutsche Gemeinde, II Fa2 Korrespondenz 1928–37. 2. Konferenz der deutschen Pfarrer des Nordens 12–13.3.1934, Oslo. En liknande maktkampssituation ägde enligt Oslos tyska församlingspräst Günther även rum i Oslo hösten 1934. Deutsche Gemeinde, II Fa 2 Korrespondenz 1928–37, brev av Günther till andra tyska präster i Norden 29.10.1934.

förkastades emellertid förslaget att ändra stadgarna för att kunna upplösa föreningen och styrelsen såg sig därmed tvungen av avgå.⁸⁸

Som en följd av att styrelsen för Wohltätigkeitsverein beslöt att inte framlägga ärendet för sina medlemmar avsåg sig två kvinnliga styrelseledamöter sina förtroendeuppdrag och 18 personer trädde ut ur föreningen.⁸⁹ I protest mot ett liknande beslut av Männergessangvereins styrelse trädde 28 medlemmar ut ur sångföreningen.⁹⁰ I Frauenverein trädde 24 av 150 medlemmar ut efter att förslaget om en upplösning av föreningen röstats ned vid ett extraordinarie möte.⁹¹ Inga uppgifter föreligger om Schulverein och Jägerbund. 40 medlemmar trädde ut ur Deutscher Verein, men först efter att Deutscher Ausschuß upphört att existera i början av mars.⁹² De som blev kvar inom de gamla föreningarna var oftast äldre medlemmar som hade bott länge i Finland och hade erhållit finskt medborgarskap.⁹³ Enligt Wipert von Blücher, det tyska sändebudet i Finland efter maj 1935, bestod denna grupp av inflytelserika affärsmän.⁹⁴ Han syftade antagligen åtminstone på Adolf Goldbeck-Löwe och Edward Paulig. Konflikten uppmärksammades inte enbart

⁸⁸ Styrelsen ville ändra kravet på en 3/4 majoritet till en 2/3 majoritet för att kunna upplösa föreningen.

⁸⁹ Deutscher Wohltätigkeitsverein, Jahresbericht 1935 und 1936 och protokoll från mötet den 5 februari, Deutsche Schule, Wohltätigkeitsverein, Protokollbuch. Brev av M. Buck och E. Hehl till Namenhauer daterade 27.2.1935. Deutsche Bibliothek, Deutscher Wohltätigkeitsverein, Dte Hilfe.

⁹⁰ Brev av Zentrale für die deutschen Chorverbände im Ausland till Männergessangverein 6.2.1937. Valpo II, mapp 69. Många fascistiska järjestöjä. Männergessangverein hade vid denna tid 123 medlemmar.

⁹¹ Deutsche Gemeinde, Frauenverein, häfte, föreningsmöte 12.2.1935. 98 medlemmar deltog i mötet, varav 73 var emot en upplösning, 23 för, en röstade blankt och en avlägsnade sig före röstningen började. Se även Deutsche Gemeinde, Frauenverein, avskrift av ett brev från H. Horn till A. Brink 12.2.1935.

⁹² Deutsche Bibliothek, Deutscher Verein, bilaga till mötesprotokoll 23.2.1935, brev till styrelsen 19.3.1935. Under hela verksamhetsåret trädde 96 medlemmar ut. 20 betalade inte medlemsbidraget och ströks därmed ur medlemsregistret. Till den normala fluktuationen i medlemsantalet hörde ca 15 medlemmar per år. Deutscher Verein, Jahresbericht 1934-35; Riksarkivet. Auswärtiges Amt, Deutsche Gesandtschaft, Deutscher Ausschuß, mapp 74, mötesprotokoll 7.3.1935.

⁹³ Deutscher Verein, Jahresbericht 1934-35 med medlemslistor, utrikesministeriets visumregister och Riksarkivet, Nylands länsstyrelses kansli, Utlänningars rese-, uppehålls- och arbetstillstånd, Bbc.

⁹⁴ von Blücher, s. 138.

inom den tyska kolonin. Den socialdemokratiska pressen var intresserad av konflikten och rapporterade om den under rubriken 'Gleichschaltung'. Övriga tidningar refererade kort till den socialdemokratiska pressens ställningstagande i frågan.⁹⁵

Den nya föreningen, Deutsche Kolonie, grundades den 26 februari 1935 efter att motståndarna förgäves hade vädjat till legationen och ett gemensamt möte mellan de olika parterna inte hade burit frukt.⁹⁶ Grundandet av Deutsche Kolonie kan ses som ett viktigt led i försöken att likrikta det tyska föreningslivet i Finland.⁹⁷ Uppropet till bildandet av den nya föreningen hade undertecknats av 19 personer. Bland dessa finns det tyska sändebudet Hans Christian Büsing, ordföranden för skolföreningen Herbert Howaldt, ledaren för NSDAP:s ortsgrupp Albrecht Hahne, de tidigare ordförandena för Deutscher Verein Paul Zierach och Arnold Brink samt tre ledamöter ur Deutscher Vereins senaste styrelse. Tre av ledamöterna i Deutscher Vereins styrelse från hösten 1934 återfinns även i Deutsche Kolonies första styrelse och hela sju i olika utskott. Arnold Brink blev ordförande i den nya föreningen.⁹⁸ Under det första verksamhetsåret hade Deutsche Kolonie 558 medlemmar. Enligt föreningens eget språkrör *Deutsche Warte* var största delen av medlemmarna 1935 tyska medborgare.⁹⁹ Deutsche Kolonie växte emellertid efter hand och hade 1944 hela 950 medlemmar, av vilka majoriteten var finska medborgare.

Enligt Deutsche Kolonies stadgar värnade föreningen om den tyska kulturen och eftersträvade att utgöra en bro mellan tyska medborgare, finländare av tyskt ursprung och övriga personer som talade tyska. Föreningens olika utskott skötte allt från välgörenhet, sport, musik och släktforskning till sam-

⁹⁵ *Suomen Sosialidemokraatti* rapporterade 13.3.1935 om konflikten. *Helsingin Sanomat* och *Svenska Pressen* refererade dagen efter *Socialidemokraattis* artikel.

⁹⁶ Deutsche Schule, Die Deutsche Kolonie, odaterat brev av motståndarna till den nya föreningen till den tyska legationen och upprop 18.2.1935 mot bildandet av den nya föreningen undertecknat av bl.a. A. Goldbeck-Löwe och H. Dickmann. Om grundandet av Deutsche Kolonie i Deutsche Kolonie Tätigkeitsbericht, 1935, Nr 1, s. 4. Observera skillnaden mellan den tyska kolonin i allmän bemärkelse och föreningen Deutsche Kolonie. Dessa två begrepp kom med tiden under slutet av 30-talet och början av 40-talet att felaktigt betyda ett och detsamma.

⁹⁷ För denna tolkning se även Hiedanniemi, s. 60.

⁹⁸ Jfr Deutscher Verein, Jahresbericht 1934-35 och Deutsche Kolonie, Tätigkeitsbericht 1935.

⁹⁹ *Deutsche Warte* 1935, Nr.3, s. 2.

lingslokalen på Alexandersgatan 16–18. Den tidigare kritiken mot medlemskriterierna kombinerat med den finska föreningslagstiftningen gjorde antagligen att man beslöt att ändra på sina första stadgeförslag.¹⁰⁰ Föreningen sades vara opolitisk, vilket stred emot det i planeringsskedet klara beskedet om att föreningen var nationalsocialistisk.¹⁰¹ I praktiken var det ändå NSDAP som styrde Deutsche Kolonie. På grund av partiet bildades det olika grupperingar inom den nya föreningen eftersom bara tyska medborgare fick delta i partiets ungdomsrörelser.¹⁰² Enligt de registerade föreningsstatuterna kunde alla med tysk härstamning bli ordinarie medlemmar med rösträtt. Kvinnor gifta med ordinarie medlemmar hade samma möjligheter. Sålunda blev enbart finska män gifta med tyska kvinnor och övriga finska medborgare klassificerade som extraordinarie medlemmar.¹⁰³

I det tyska sändebudet Büsings rapport till Tysklands utrikesministerium i februari 1935 framgår att legationen hoppades att de gamla föreningarna skulle ge upp och ansluta sig till Deutsche Kolonie. Så skedde även i de flesta fall, men först efter vinterkriget. Büsings rapport är mycket positivt hållen och beskriver situationen i februari 1935 som relativt lugn. Enligt honom hade de som ville bevara de gamla föreningarna förståelse för att enbart Deutsche Kolonie representerade tyskarna i Helsingfors. Vidare berättar Büsing att man kommit överens om att de gamla föreningarna småningom skulle upplösas.¹⁰⁴ Büsings optimistiska syn på situationen bland de tyska föreningarna i Helsingfors visade sig mycket snart vara överdriven.

¹⁰⁰ Se ovan om Deutscher Vereins extraordinarie möte 13.2.1935. Man vände sig också till en jurist för att vara säker på att stadgarna skulle godkännas av inrikesministeriet. Deutsche Schule, Deutsche Gesandtschaft, brev G. Jägerhorn till Deutsche Kolonie 17.5.1935.

¹⁰¹ Deutsche Gemeinde, Frauenverein, löst papper beskrivande Deutsche Kolonies stadgar för Frauenvereins föreningsmöte 12.2.1935.

¹⁰² Intervjuer med E. Wolting-Sundholm 16.5–17.5. 1998, 26.1.1999 och K. Siegfried 29.6.1998. Även Deutsche Warte och Deutsche Kolonies Tätigkeitsberichte bekräftar det starka politiska greppet inom Deutsche Kolonie. Jfr även Hiedanniemi, s. 60 och 142.

¹⁰³ Die Deutsche Kolonie, Satzung 26. Februar 1935.

¹⁰⁴ Se rapport av Büsing till det tyska utrikesministeriet 28.2.1935. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes i Bonn, Pol. IV Norden, R 80962; Deutscher Wohltätigkeitsverein, Deutscher Verein och Deutscher Frauenverein upplöste sig först efter vinterkriget. Deutscher Männergesangverein existerade till 1945 då den tvångsupplöstes som en del av fredsbestämmelserna. Deutscher Schulverein bytte namn efter kriget och existerar idag under namnet Schulverein Pestalozzi. Deutsche Kolonie som 1943 bytte namn till Deutsche Gemeinschaft upplöstes 1944 efter stilleståndsavtalet.

Problemen inom den tyska föreningsverksamheten och bland de tyskspråkiga i Helsingfors var inte slut i och med grundandet av Deutsche Kolonie. Den nya föreningen och NSDAP:s ortsgrupp gjorde allt för att tvinga de gamla föreningarna att upplösa sig. Den tyska legationen bojkottade Deutscher Vereins fester, alla försök att samarbeta avlogs direkt och föreningen hamnade på svarta listan för NSDAP:s utlandsorganisation, vilket gjorde det svårt att få föredragshållare från Tyskland. Liknande svårigheter stötte Männergesangverein och troligen även Frauenverein på.¹⁰⁵ Schulverein, som redan från början varit villig att bli korporativ medlem i Deutsche Kolonie och låta någon representant för den nya föreningen var med i skolföreningens styrelse, kom däremot bra överens med Deutsche Kolonie.¹⁰⁶ De gamla tyska föreningarnas rätt att automatiskt få styrelseposter i skolföreningen upphävdes i slutet av 1935 och skolföreningens medlemmar behövde inte betala någon straffavgift till Deutsche Kolonie.¹⁰⁷ Allt detta och det faktum att uppropet till grundandet av Deutsche Kolonie skrevs under av skolföreningens ordförande, tre styrelseledamöter samt av skolans rektor strider klart emot påståendet i Tyska skolans historik om att Schulverein skulle ha försökt hindra grundandet av den nya föreningen.¹⁰⁸

Ett medlemskap i både den nya och i någon av de gamla föreningarna betraktades tydligen inte som önskvärt. Åtminstone tvingades medlemmar i Deutsche Kolonie som samtidigt var medlemmar i någon av de gamla tyska föreningarna att förutom den vanliga medlemssumman till Deutsche Kolonie även betala samma summa som de lagt ut för medlemskapet i de andra föreningarna.¹⁰⁹ Kyrkoherde Namenhauer var en av de få som hörde till såväl Deutsche Kolonie som till andra föreningar. Han intog under denna tid en mera kylig attityd gentemot nationalsocialismen och visade sig ytterst sällan på Deutsche Kolonies möten.¹¹⁰ Den tyska församlingen lyckades emellertid

¹⁰⁵ Deutscher Verein, Jahresberichte 1935–36. Riksarkivet, Valpo II, mapp 69, Muira fascistisjä järjestöjä, brev av Zentrale für die den Chorverbände im Ausland till Männergesangverein 6.2.1937. von Blücher, s. 138. Hiedanniemi, s. 58.

¹⁰⁶ Deutsche Schule, Protokolle des geschäftsführenden Ausschusses, Protokoll am 9.11.1934 samt Deutsche Schule, Die Deutsche Kolonie, Aktennotiz Howaldt, Dezember 1934.

¹⁰⁷ Detta röstades igenom med rösterna 42 mot 5. *Deutsche Warte* 1935, Nr 4, s. 3.

¹⁰⁸ Deutsche Kolonie, *Tätigkeitsbericht* 1935, Nr. 1, s. 4. *Deutsche Schule*, s. 49–50.

¹⁰⁹ Beslutat fattades på Deutsche Kolonies årsmöte 7.11.1935. *Deutsche Warte* 1935, Nr 3, s. 4.

¹¹⁰ För denna tolkning se *Senzke*, s. 187–187.

inte hålla sig utanför striden mellan föreningarna som rentav präglade kyrkorådsvalet 1936.¹¹¹

Sammanfattning

De tyska föreningarna i Helsingfors var traditionellt opolitiska kulturföreningar. Man ärade det gamla fosterlandet Tyskland och betonade sammanhållningen inom kolonin i Helsingfors. Sedan hösten 1933 försökte NSDAP:s ortsgrupp påverka och överta den tyska föreningsverksamheten via den största föreningen i Helsingfors, Deutscher Verein, och via paraplyorganisationen Deutscher Ausschuß. Även om de tyska föreningarnas verksamhetsberättelser och mötesprotokoll tyder på en positiv inställning till det nya Tyskland i sig och en beredskap att anpassa sig till den nya tiden, accepterade många medlemmar inte dessa likriktningsförsök.

De som motsatte sig NSDAP:s ortsgrupps försök att överta föreningsverksamheten var till stor del äldre föreningsmedlemmar och många var finska medborgare. Finska medborgare hade klart lättare att uttala sig mot NSDAP:s ortsgrupp än tyska medborgare som ifall de återvände till Tyskland kunde bli beroende av NSDAP:s välvilja. Det bör påpekas att det trots detta bland dem som främst opponerade sig emot NSDAP:s likriktningsförsök också fanns tyska medborgare. Man aktade sig emellertid för direkta konfrontationer med NSDAP:s ortsgrupp. Förslag om restriktioner mot judar, frimurare eller finska medborgares rättigheter inom föreningen bemöttes med att det inte var aktuellt i Finland eller att man borde vara aktsam om kontakterna till de finska myndigheterna, men inte med ett direkt fördömande av förslaget i sig. Meningsskiljaktigheter mellan föreningsmedlemmarna bortförklarades med att de berodde på personfrågor och inte handlade om sakfrågor. Ända fram till våren 1935 eftersträvade man kompromisser för att inte splittra föreningarna eller den tyska kolonin. Det var också viktigt att rättfärdiga de egna besluten, därigenom hoppades man kanske kunna erhålla föreningsmedlemmarnas och eventuellt legationens stöd. Med denna inställning begick man samma misstag som motståndarna till Hitlers politik begick redan 1932 i Tyskland.

Förslaget om att upplösa Deutscher Ausschuß mottogs med förståelse av många föreningsmedlemmar. Man kunde väl acceptera tanken på en ny nationalsocialistisk paraplyorganisation istället för den gamla organisationen.

¹¹¹ Sentzke, s. 187–188.

Däremot motsatte man sig kraftigt förslaget att upplösa de gamla föreningarna och protesterade mot förslag till stadgar som betydde att alla inte skulle ha samma rättigheter inom den nya organisationen. Konflikten mellan de olika parterna ledde till bildandet av en ny förening, Deutsche Kolonie, som stod NSDAP:s ortsgrupp mycket nära. Maktkampen inom den tyska kolonin i Helsingfors berörde alltså inte enbart nationalsocialismen i sig, utan även upplösningen av de gamla föreningarna och de gamla traditionerna, NSDAP:s indelning av de tysksinnade i tyska och icke-tyska medborgare.

NSDAP:s mål att likrikta och förenhetliga den tyska föreningsverksamheten i Finland misslyckades, eftersom en del av den tyska kolonin stod utanför Deutsche Kolonie. I stället för den omtalade enheten ledde maktkampen inom föreningarna och mellan föreningarna och den nygrundade Deutsche Kolonie till en splittring av de tysksinnade i Helsingfors. Det tyska föreningslivet var 1935, trots att många medlemmar av den tyska kolonin i Helsingfors hade välkomnat det nya Tyskland, inte helt i Hitlers grepp.

UNDERRÄTTELSE

Sibelius samlade verk (JSW)

FABIAN DAHLSTRÖM

Varje komponist av internationell betydelse får förr eller senare tre särskilda monument: en detaljerad biografi, en tematisk-bibliografisk verkförteckning och en komplett, kritisk utgåva av nottexten. Förstadierna till sådana publikationer är givetvis många och långvariga forskningsinsatser, som inte skulle ägnas komponister av mindre format, vilkas musik inte har en överlägsen attraktionskraft. Oftast leder de tre nämnda monumenten till ny och ännu mera differentierad forskning. Sten läggs på sten. Vi får därför uppleva nya projekt i de gamlas fotspår: biografier, som bygger på nya rön och förändrade värderingar, och nya kompletta utgåvor, som bygger på ökad kännedom om musikalisk notation och dess kontext. Bach har hedrats med flera serier av sina samlade verk; i vår tid är bl.a. Mendelssohn och Brahms redan inne på andra varvet. Verkförteckningarna tillförs hela tiden ny information och återkommer därför i utökad och reviderad form, såsom Schmieders katalog över Bachs verk och Köchels *Mozart-Verzeichnis*, som efter den till formatet ytterst blygsamma första upplagan 1862 i vår egen tid utkommer i nya versioner i tegelstensformat.

Den stora Sibelius-biografin finns som känt redan i Erik Tawaststjernas livsverk. Dess genesis är komplicerad. Den skrevs till stor del på svenska, men publicerades 1965–88 i finsk språkdräkt. Nya källor gjorde 1989 en reviderad version av band 1 (1965) nödvändig. En förkortad version på svenska av banden 1 och 2 publicerades 1968, men de fem fullständiga banden trycktes, redigerade av Gitta Henning, på svenska först 1991–1997. Biografin är också tillgänglig i förkortad form på engelska och delvis ryska. Manuskriptet till en verkförteckning med detaljerade uppgifter om verkens tillkomst, källmaterialet, utgåvor och bearbetningar föreligger efter mångårigt arbete: Fabian Dahlström, *Jean Sibelius. Thematisch-bibliografisches Verzeichnis seiner Werke* (Breitkopf & Härtel, Wiesbaden / Leipzig /

Paris). Våren 1999 är texten färdigställd varpå ett komplicerat avslutande förlagsarbete återstår. Ca 1040 notincipits skall arbetas in i textfilerna förutom att det redan förberedda titel- och textincipitregistret (drygt 3000 stickord) samt personregistret skall kompletteras med sidhänvisningar. Sidantalet beräknas överstiga 900. Första upplagan är sannolikt tryckt i slutet av år 2000.

Sedan länge råder enighet bland interpretter och musikforskare om att en fullständig och reviderad utgåva av nottexten måste fås till stånd, en motsvarighet till de i Norden pågående eller redan avslutade projekten kring Frans Berwald, Edvard Grieg, Niels W. Gade och Carl Nielsen. Ofta frågas vartill en ny Sibelius-utgåva behövs; förslår inte de redan existerande nottrycken? Svaret är tredelat: 1) några verk av Sibelius har hittills överhuvudtaget inte givits ut och måste fås tillgängliga, särskilt efter att grammofonindustrin i sin lovvärda jakt efter nyheter har spelat in allt som överhuvudtaget går att leta fram; 2) många av de äldre trycken är slutsålda eller mycket svåråtkomliga, särskilt sådana verk som har givits ut av enskilda körer och andra organisationer, som har upphört för länge sedan; 3) de under Sibelius livstid framställda notutgåvorna har åtskilliga tryckfel och andra brister, som dessutom brukar upprepas i nya upplagor. Många vokaltexter återutges allttjämt i den dag som är sådana som de var före stavningsreformen i början av seklet (*Hvem styrde bit din väg?*, etc.). Vissa postuma utgåvor har tillkommit så, att okontrollerade partituravskrifter har lagts till grund för faksimilutgåvor. Sorgligt ryktbara är partituren till *Kullervo* op. 7 (faksimilutgåva 1966 av avskrift 1935; skrivfelen överstiger tusen) och *Luonnotar* op. 70 (faksimilutgåva 1981 av avskrift ca 1950).

Den oenhetlighet som påträffas i Sibelius-trycken kan i hög grad återföras på en sällsynt ogynnsam förlagssituation. Ryssland (och därmed Finland) stod för ett sekel sedan utanför Bern-konventionen som reglerade förlagens notutgivning. Därmed var Sibelius och de små Helsingfors-förlagen tvungna att ingå avtal med t.ex. tyska förlag. Då Sibelius rutiner på 1910-talet äntligen hade stabiliserats genom ett exklusivavtal med Breitkopf & Härtel i Leipzig utbröt första världskriget. Under kriget var Sibelius hänvisad till att sälja miniatyrer till förläggare i Helsingfors, som saknade trycktekniska resurser. Efter kriget följde förlagskontakter med England, Sverige, USA och Danmark, varpå kontakten med Breitkopf & Härtel återupprättades. Då var Sibelius skapande period dock i praktiken förbi.

Mer eller mindre underbyggda planer på en komplett, kritisk utgåva har formulerats sedan 1960-talet. Ett mera realistiskt grepp om problemen fick forskarna 1982 då Sibelius egen manuskriptsamling donerades till Helsingfors universitet.¹ Universitetsbiblioteket, som redan på 1920-talet hade mot-

¹ En katalog där universitetsbibliotekets tidigare Sibelius-förvärv samt donationen från 1982 finns förtecknad publicerades 1990: Kari Kilpeläinen, *The Jean Sibelius Musical Manuscripts at Helsinki University Library* (Breitkopf & Härtel, Wiesbaden / Leipzig / Paris).

tagit värdefulla depositioner,² har sedermera ytterligare förkovrat sin Sibelius-kollektion.³ Dessutom har biblioteket kunnat inrätta en länge efterlängtd musikavdelning i samband med att nya utrymmen (gamla Anatomicum, nu Fabiania) år 1998 togs i bruk. Biblioteket framstår sålunda nu som ett centrum för forskningen i Sibelius musikaliska kvarlätenkap. Synnerligen viktiga manuskript finns dessutom i Sibeliusmuseum vid Åbo Akademi,⁴ i Sibelius-Akademien, Rundradion, Staatsarchiv Leipzig,⁵ förlaget Zimmermann i Frankfurt a. M.⁶ o.s.v. Brevsamlningar finns på flera håll, såsom Riksarkivet, där även Sibelius spärrade dagbok förvaras.⁷

Inom JSW-projektet samarbetar tre parter: Sibelius-Samfundet, Helsingfors universitet och förlaget Breitkopf & Härtel i Wiesbaden (där förlaget verkar sedan 1948). En redaktionskommitté med universitetets överbibliotekarie, professor Esko Häkli som ordförande bildades 1992. Fr.o.m. 1996 är kommittén sammansatt så att den representerar de tre parterna. Kontraktsenligt ansvarar projektets finländska parter för den reviderade nottexten, förord och kommentarer (på engelska). Arbetet finansieras av Undervisningsministeriet och – åtminstone under den första femårsperioden – av åtta fonder. Det tyska förlaget står för notritning, tryckning och distribution samt, eftersom många av Sibelius verk t.o.m. 2027 innehas av en rad olika förläggare, för alla de avtal av rättslig natur som projektets förverkligande kräver. Universitetsbiblioteket ställer arbetsrum och apparatur till förfogande. Det vetenskapliga arbetet leds – i nära samarbete med förlagets lektörer – av en treman-

² Viktig är bl.a. Kalevalaseuras deposition: partituren till *Kullervo* op. 7, *Luonnotar* op. 70 och satsen ur op. 22 och ur musiken till Pressens dagar.

³ Här skall framför allt nämnas förvärvet av den omfattande kollektion som tidigare tillhörde Edition Wilhelm Hansen i Köpenhamn.

⁴ Många orkesterstämmor från resp. uruppförande ingår i den s.k. FÅA-samlingen, i sista stund räddad ur ett rivningshus i Helsingfors 1932. Samlingen upptar även Sibeliusautografer, såsom konceptet till tre satsen ur första symfonin (version mars 1900) och andra tidiga verk. Sibelius själv har till muséet donerat stickförlagan till sjätte symfonin, dåvarande Fazers musikhandel donerade 1968 ett brandskadat partitur till andra symfonin (den version som uruppfördes; en redigeringsomgång följde innan den trycktes). Familjen Sibelius donerade 1968 partiturkonceptet till första symfonins final (version augusti 1900?). Muséets manuskriptsamling förkovras ideligen genom inköp och donationer; samlingen av nottryck, artiklar m.m. är mycket omfattande.

⁵ Bestånd Breitkopf & Härtel, torde snart förflyttas till Wiesbaden.

⁶ Samlingen har tidigare tillhört Berlin-förlaget Lienau, som har sålts till Zimmermann.

⁷ Utgåvor av breven står på mångens önskelista. Framför allt borde Sibelius korrespondens med Aino Järnefelt (Sibelius), Axel Carpelan, Adolf Paul och andra i detta sammanhang viktiga gestalter fås i tryck. Sibelius brev till farbror Pehr har redan utkommit: G l e n d a D . G o s s, *The Hämeenlinna Letters* (Schildts 1997). Relevanta citat ur förlagskorrespondensen ingår i Fabian Dahlström, *Jean Sibelius. Tematisch-bibliografisches Verzeichnis seiner Werke*.

nagrupp som består av Fabian Dahlström, huvudredaktör, professor Veijo Murto m ä k i, internationellt känd Sibelius-forskare, och docent Kari Kilpeläinen, som 1992 disputerade på avhandlingen *Tutkielmia Jean Sibeliuksen käsikirjoituksista*. I praktiken kallas alla i projektet engagerade forskare till gruppens överläggningar. Projektets historia och uppläggning, liksom några speciella problem, beskrivs i tidskriften *Musiikki* 3/1998.⁸

1999 arbetar två forskare på full tid med utgåvan, nämligen professor Glenda Dawn Goss,⁹ Georgia University, dock hela året verksam i Helsingfors, samt Jukka Tiilikainen, nyligen dimitterad från Sibelius-Akademien. Kari Kilpeläinen och Timo Virtanen, doktorand vid Sibelius-Akademien, är deltidsanställda. Till projektet har dessutom knutits den österrikiske Mahler-experten, professorn vid universitetet i Graz, Peter Revers, som redigerar ett band omfattande tidig orkestermusik. Ett "särtryck" ur detta är 1999 under utgivning: orkesterballaden *Skogsrådet*. Band VIII/2 med solosånger (red. Tiilikainen) publicerades den 11 februari 1999 i Helsingfors och den 12 mars i Berlin. Andra symfonin (red. Kilpeläinen) och band VIII/1 (orkestersånger, red. Virtanen och Kilpeläinen) utges 1999. Därpå följer bl.a. band med pianomusik (red. Kilpeläinen), ytterligare band med solosång (red. Tiilikainen), första symfonin (red. Virtanen) och långtidsprojektet Kullervo (red. Goss, ca 450 sidor, medan ett normalband har drygt 150 sidor).

Utgivningsprogrammet hittills har inneburit många nyttiga lärdomar gällande problemställen i sång- och pianostämmor samt orkesterpartitur; ofta konsulteras också utövande artister. Vi vet emellertid att många av de principiella problemen ännu är olösta då det gäller t.ex. teatermusiken. Arvid Järnefelts drama *Kuolema* reviderades gång på gång. Sibelius musik op. 44 och 62 passar inte ihop med den textversion som slutligen trycktes, för att nämna bara ett exempel. Vårt interna dokument "Guidelines" med normerande föreskrifter, som ursprungligen utgick från danska experters lärdomar (Gade-utgåvan), är under ständig revision varvid vi naturligtvis sneglar på den aktuella situationen i Tyskland (detaljer i Mendelssohn- och Brahms-utgåvorna). Då Carl Nielsen-utgåvans två första volymer publicerades i Köpenhamn i juni 1998 var JSW:s huvudredaktör på plats och då JSW-volymen VIII/2 lades fram i Berlin gladdes vi åt att bl.a. en representant för Edition Wilhelm Hansen, som tryckte Nielsen-utgåvan, var närvarande.

⁸ *Musiikki* 3/1998: *Jean Sibeliuksen koottujen teoksien julkaisuhanke*. Kari Kilpeläinen, 'Katsastus hankkeen alkuvaiheisiin', Fabian Dahlström, 'JSW – en redaktionell kommentar', Kari Kilpeläinen, 'Sibeliuksen musiikillisista lähteistä', Jukka Tiilikainen, 'Uusi laitos Sibeliuksen laulusta Höstkväll', Jukka Tiilikainen, 'Palapelistä teokseksi – Jean Sibeliuksen laulu Dolce far niente'.

⁹ Glenda Dawn Goss har utgivit bl.a. *The Sibelius Companion* (Greenwood Press 1996), med bidrag av kända Sibelius-forskare, och *Jean Sibelius: A Guide to Research* (Garland Publishing Inc., New York & London 1998).

JSW – det största projektet någonsin inom vår musikvetenskap – kommer att omfatta ca 10 000 trycksidor, varav ca 8 000 är nottext och resten förord och kommentarer. JSW inriktas på "Sibelius sista vilja" så långt som den finns dokumenterad på ett källkritiskt hållbart sätt, t.ex. genom hans egen handstil. Däremot måste man iaktta en viss försiktighet då det gäller anvisningar som Sibelius muntligen har gett till tolkare och förläggare. Jämför man sådana uppgifter sinsemellan kan man möta motsägelser. Huruvida vissa av JSW:s volymer kommer att förses med supplementband, som uppstår tidigare versioner av verk som kommit till uppförande, men som sedermera ersattes med definitiva versioner (Såsom En saga, violinkonserten och femte symfonin), är ännu inte slutgiltigt avgjort. Dispositionen är följande:

- Serie I: Orkesterverk (ca 14 volymer)
- Serie II: Verk för violin och orkester (två volymer)
- Serie III: Verk för stråk- eller blåsorkester (en volym)
- Serie IV: Kammarmusik (sex volymer)
- Serie V: Pianomusik (fyra volymer)
- Serie VI: Scenisk musik (sex volymer)
- Serie VII: Körmusik (sju volymer)
- Serie VIII: Verk för en röst med ackompanjemang (fyra volymer)
- Serie IX: Varia (1 volym)

Redaktörens uppgift är att på basis av alla relevanta källor försöka nå fram till Sibelius slutliga versioner och återge dem i korrekt notskrift enligt nutida praxis. Alla avgöranden beskrivs i *Critical remarks* och vid behov med hjälp av Appendix och faksimilesidor.

Ett verk väg från de första skisserna till den slutliga nottext, som ligger till grund för en klingande verklighet, är ofta komplicerad, och det – särskilt utanför musikernas krets – ofta framförda antagandet att det skulle existera ett "slutligt manuskript" måste hänföras till drömmarnas värld. Sibelius skrev 1909 till en förläggare att "originalhandskriften" inte vore slutligt avgörande "weil mir immer etwas einfällt beim Korrekturlesen". Utgivandet av JSW kan sålunda inte reduceras till förnyad korrekturläsning.

Ett rätlinjigt fortskridande standardfall beträffande ett orkesterverk skulle kunna ha följande kedja av källor:

- 1 Klart verkrelaterade skisser, som i flera fall återgår på odefinierade idéer i tidigare skissböcker.
- 2 Mer eller mindre fullständiga partiturkoncept; här bearbetas alla tänkbara musikaliska parametrar.
- 3 Renskrift av partituret för det första framförandet; ofta anlätades någon kopist under stor tidspress, vilket redan detta kunde vara en felkälla.
- 4 Orkesterstämmor för det första framförandet, oftast av kopister.
- 5 och 6 Retuscher och ändringar i 3 och 4 utförda efter uruppförandet,

- men före avsändandet till någon förläggare; stundom framställdes nyskrivna kopior. I flera fall påträffas i dessa källor kommentarer av någon förlagslektör och dessutom anonyma notstickares anteckningar.
- 7 Korrektur.
  - 8 Ändringar i korrekturen, även sådana som tillkommit i enlighet med i USA rådande copyright-bestämmelser. Detta gäller huvudsakligen danska utgåvor, bl.a. symfonierna 5 och 7.
  - 9 Förstautgåvor av partitur och stämmor.
  - 10 Sibelius egna s.k. handexemplar (bara enstaka är kända): tryckta partitur med ändringar, som stundom har beaktats i nya upplagor, stundom också har införts i olika dirigenters exemplar, varvid de dock svårigen kan separeras från dirigentens egna av framförandesituationen betingade anteckningar.
  - 11 I vissa fall har dirigenterna också försiktigt retuscherat instrumentationen, auktoriserat eller icke. Sådana ingrepp kan avläsas även i orkesterstämmorna, som dessutom vimlar av respektive musikers anteckningar, från stråk- och inandningsanvisningar till speltider.

Mindre rätlinjiga situationer förekommer dock i rikt mått. Ett exempel är att de orkesterstämmor till andra symfonin, som 1903 gick i tryck synes ha utgått från stadium sex, medan det tryckta partituret återger stadium 8. De härav betingade inadvartenserna är naturligtvis för länge sedan rättade i orkestrarnas uppsättningar av stämmor, men ofta i största hast under någon repetition och därför på ett oenhetligt sätt. Väsentligt förlängda varianter av källkedjan påträffas naturligtvis om verken har omarbetats efter första framförandet eller senare anpassats till nya situationer, såsom då tablå- och teatermusikens togs i bruk som konsertsviter.

Alltför ofta saknas emellertid viktiga länkar i källkedjan. Medan denna är rätt fullständig t.ex. beträffande förlaget Lienau i Berlin (1905–1909), har vi besvärande luckor då det gäller stickförlagor och korrektur som hänför sig till Breitkopfs notstickeri i Leipzig. Ofta förmodas att material skulle ha gått förlorat i bombardemang 1943. Emellertid visar kataloger och inventarielistor från 1920-talet att detta inte kan vara fallet. 1943 förlorades endast en partituravskrift till Luonnotar op. 70, enligt meddelanden 1944. Troligare är att Sibelius förstörde både stickförlagor och korrektur i samband med följande steg i framställningsprocessen. Till en förläggare skrev han 1909: "Gern möchte ich die Originalhandschriften Ihnen zusenden aber – leider sind die nicht mehr vorhanden". Till de mest intrikata problemen utgivarna ställs inför hör sålunda valet av primär källa. Påfallande ofta ställs det bristfälliga första trycket i förgrunden; övriga källor ger därvid kompletterande information. Ett exempel av många: I det tryckta partituret till första symfonin finns i Scherzot på ett par ställen ologiska luckor i de fyra valthornsstämmorna. På ren intuition fylldes luckorna igen av den svenske dirigenten Tor Mann inför ett framförande. Han fann sedermera belägg för sin uppfattning då han tog

del av partiturkonceptet. Då han vid ett besök hos Sibelius tog saken till tals bekräftade denne häpet att ett rent kopieringsfel måste ha uppstått i tryckningsskedet. Valthornsluckan hade förblivit opåtalad i fyra decennier!

JSW har 1999 med tre publicerade volymer nått offentligheten. Fr.o.m. 2000 kommer ca två volymer att publiceras årligen. Förhoppningsvis är projektet avslutat på 2020-talet.

GRANSKNINGAR

Karriär, liv och politik vid svenska hov

Fabian Persson, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, 237 s. Lund 1999.

Hovet som politisk och social institution har varit föremål för mycken forskning under de senaste decennierna. I Sverige, för att inte tala om Finland, har denna hovforskning inte varit så framträdande. Forskningen har mera kretsat kring enskilda individer, monarker eller andra stora personligheter, eller undersökt konst-, arkitektur- eller litteraturhistoriska frågor. Den politiska historieskrivningen har framför allt intresserat sig för den under tidigmodern tid expanderande byråkratin eller för riksråd och riksdag. I Finland har man oftare fokuserat på det "inhemska" lokalsamhället.

Fabian Persson, historiker från Lund, har i sin doktorsavhandling gått in för att studera den politiska betydelsen av det svenska hovet och hovstaten under ett långt 1600-tal, fr.o.m. hertig Karls seger över Sigismund vid Stångebro år 1598 till freden i Nystad år 1721. Perssons referensram är starkt anglosaxisk, han hänvisar ofta till forskare som Geoffrey Elton, David Starkey och Charlotte Merton, men han är också insatt i den tyska forskningen. Han sällar sig till de forskare som under det senaste decenniet har börjat förhålla sig allt mera kritiskt till Norbert Elias sociologiska teoribygge om Ludvig XIV:s hov i *Die höfische Gesellschaft* (1969). Elias uppfattning att hovets uppgift var att försvara och binda adeln omfattas inte av Persson eller av de forskare han har valt att följa. Perssons utgångspunkt är tvärtom den brittiske forskaren Geoffrey Eltons utsaga att hovet är en "point of contact", en kontaktpunkt mellan monark och adel där bägge parter behöver varandra. Hans syfte är att studera om hovet var ett centrum för makt och politik i det tidigmoderna Sverige och i vilken mån det var möjligt för hovmän – och hovdamer – att få politiskt inflytande.

Persson konstaterar att man oftast i studier om hovets kultur och ceremoniel brukar ta fasta på de stora och glamorösa tillställningarna – kröningar, bröllop, dop, begravningar etc. – då majestätet och hovet samlas till stora symboliska uppvisningar. Perssons eget angreppssätt är att fokusera på vardagen och rutinerna. Vilka rörde sig i hovet, hur fick man tillträde till de kungliga, vem gjorde vad i hovet? Svaret på frågorna söker han förutom i hovordningar och förordningar också i ekonomiska handlingar, reseberättelser i vilka främmande besökare har skildrat det svenska hovets egenheter och i brev och dagböcker skrivna inom hovkretsen.

I sju kapitel behandlar Persson olika frågeställningar, som ett slags fristående undersökningar, som tillsammans bildar en sammanhållen helhet. Han fäster intresset på hur den svenska hovstaten var organiserad och hur man fick tillträde till de olika monarkerna, som kunde vara mera distanserade eller intima i sin hållning till sitt hov. Han undersöker hovstatens ekonomi i balansgången mellan magnificens och sparsamhet, ofrälse i hovets tjänst, adelsmän och adelsdamerna inom hovet, avlöning och extra förmåner samt slutligen vad han kallar "everyday power", vardagens maktutövning, vid hovet.

I kapitlet om de adliga herrarna och damerna vid hovet gör Persson en grundlig studie om hovmännens och hovdamernas bakgrund, hur de blev rekryterade, vilka kontakter de hade och hur deras karriär sedan fortlöpte inom eller utom hovet. Han har spårat uppgifter om de över 1900 adliga män, kvinnor och barn, som under tiden 1598–1721 innehade tjänster vid de kungliga hoven och vid änkedrottningarnas hov. Av dessa var 99% av adlig börd, medan 1% (17 personer) själva hade blivit adlade. Persson har byggt upp ett stort statistiskt material (som presenteras i 27 tabeller och figurer), men analyserar också ädlingarnas karriärer på kvalitativ väg, genom att nyttja brev och dagboksanteckningar. Syftet är att genom en sådan undersökning komma underfund med om det svenska hovet kan ses som en "point of contact" mellan monark och elit, mellan centrum och provins.

För att utröna om hovadeln verkligen representerade en svensk elit har Persson kartlagt andelen jordägare, andelen gammal adel och andelen betitlade adelsmän och adelsdamer inom hovstaten. Han påvisar att det bland de stora jordägarna under 1600-talet var 30–40% som hade tjänat inom hovet. Andelen gammal adel vid hovet var väldigt hög under yngre Vasatid, vid sidan av en stor andel utlänningar. När nyadling blev vanligare fr.o.m. 1640-talet steg också antalet tredje och andra generationens adelsmän vid hovet, medan den gamla och den tysk-baltiska adelns andel sjönk. Exklusiviteten bibehölls dock; endast 2,5% av hovadeln, eller 13 personer, var under karolinsk tid första generationen adelsmän.

En stor del av hovets adliga var betitlade, speciellt högre upp i hierarkin. Intressant är att hovstatens damer, det s.k. fruntimret, har varit en verklig högborg för den högadliga eliten, också under karolinsk tid när det bland männen började ske en viss social uppluckring då andra generationens adelsmän kunde komma upp sig till höga poster. Av alla kammarjungfrur och hovjungfrur under tiden 1680–1718 var endast en inte grevinna eller friherinna när hon utnämndes. Persson anger som en orsak att det inte fanns andra karriärmöjligheter för en adelsdam, såsom det militära eller ämbetsmannabanan för en man, men det vore intressant att närmare utforska denna säregna exklusivitet bland hovdamerna.

Hovadeln förefaller alltså verkligen ha representerat en elit, som kunde ha någonting att ge i utbyte för de förmåner hovtjänsten innebar. I sin kartläggning av hovmännens och hovdamernas karriär har Persson dock kommit fram till att det vid övergången från yngre Vasatid till det karolinska enväldets

tid skedde en dramatisk förändring. Vasatidens svenska hov kan ses som en slags skola för unga adelsmän, som efter några år fortsatte sin karriär utanför hovet. Hovmännen skötte ett vitt spektrum av uppgifter, vilket meriterade dem för framtida arbetsuppgifter. Tiden vid hovet gav viktiga kontakter och erfarenheter; lärare i fäktning, dans och moderna språk berikade utbildningstiden. Persson menar att hovet under denna tid var en viktig rekryteringsbas för militären och för administrationen. Det bör kanske påpekas att det vid denna tid inte fanns något fungerande universitet i Sverige, varför det var naturligt att hovet tog över denna fostrande roll för att försäkra riket tillgång till utbildade ämbetsmän.

Avancemang inom hovet var således ovanligt under yngre Vasatid. Efter en tid vid hovet skulle man inta en post inom det civila eller militära. Under den karolinska tiden blev det däremot vanligare att man befordrades inom hovhierarkin – från hovjunkare till kammarherre och kanske vidare till ceremonimästare eller riksmarskalk. Hovtjänsten blev ett livstidsarbete istället för att vara en del av utbildningen. På detta sätt minskade det totala antalet hovmän och hovdamer eftersom man inte heller ökade hovstaten under denna tid.

Persson förklarar förändringen bl.a. med att administrationen blev allt mera byråkratisk, vilket krävde specialiserad utbildning för de blivande ämbetsmännen. Hovskolningen räckte inte längre till. Arméns attraktionskraft sjönk också under denna tid eftersom de unga hovmännen inom militären hade varit tvungna att gå ner i rang betydligt för att sedan igen arbeta sig uppåt. Hovmännen blev alltså allt mer bundna vid hovet. Om man beaktar att antalet ickejordägande adelsmän, som var beroende av avlönad tjänst, också hade stigit efter seklets nyadlingar förstår man att kampen om en tjänst vid hovet kunde vara hård. Detta föranledde problem för de svenska monarkerna, menar Persson. Hovets funktion som en kontaktpunkt mellan monarken och rikets elit rubbades, vilket kom att få ödesdigra följder för det karolinska enväldet.

Man kunde tycka att den utveckling som Persson skissar upp skulle stöda Elias teori om hovet som ett forum för monarken att passivera adeln. 1500-talets och det tidiga 1600-talets unga ädlingar, som efter en utbildningstid i hovet, drog ut i riket på inflytelserika poster inom militären och ämbetsmannakåren ersattes under 1600-talets lopp av adelsmän som gjorde hela sin karriär inom hovet, medan personer som inte hade denna kontakt till hovet verkade inom administrationen. Persson hävdar ändå att det svenska materialet inte stöder Elias teori bygge. Det svenska hovet var för litet, menar han, en stor del av det svenska adelsståndet tjänade aldrig vid hovet. Dessutom blev hovet inte större, utan tvärtom mindre, under Karl XI och Karl XII och en stor del av de karolinska hovmännen kom från nyadeln, inte från den gamla krigaradeln.

Att hovadeln hade något att vinna genom sin närhet till monarken är självklart. När makten centrerades hos en enväldig kung ökade också hovets betydelse. Det handlar om en informell maktutövning, om makten att ge en pen-

sion, en tjänst eller ett adelsbrev, vid sidan av den formella makt som utövades inom rådet eller vid riksdagarna. Persson hävdar att man inte skall överdriva moderniteten i den växande byråkratin i 1600-talets Sverige. Kontakter, familjeband eller lån till kronan kunde ännu vara av mycket större betydelse än de egna meriterna. Att ha en inflytelserik släkting eller annan "patronus" på en lämplig post kunde vara guld värt. Också kvinnorna, som var utestängda från den formella maktutövningen, kunde verka som mäktiga välgörare inom hovet.

Vad hade då monarken att vinna? Kungen eller drottningen var naturligtvis patronus framom alla andra och genom ett väl använt nätverk av klienter och klienters klienter kunde man utöva och distribuera makt på ett effektivt sätt. Hovet kunde också bli ett hot mot den aristokratiska makten, konstaterar Persson, liksom också Elias har hävdad. En stark kungatrogen hovelit kunde skydda kungen/drottningen från adelns maktanspråk. Gustaf II Adolf använde hovet för att återintegrera den del av aristokratin som hans far Karl IX hade lämnat ute i kylan. Kristina använde sina hovmän som allierade mot rådet och Karl XI stödde sig på dem när han störtade det gamla aristokratväldet, som hade vuxit sig starkt under hands minderårighetstid. Sedan händer dock något som bryter mönstret; Karl XI och Karl XII betar sig inte längre efter införandet av enväldet som sina föregångare eller som Norbert Elias' Ludvig XIV. Hovet minskar och patronus-klient-modellen försvagas. I stället för aktiva och närvarande kungar i ett stort lysande hov har vi frånvarande och inåtvända krigarkungar, som är säkra på sin enväldiga makt och tillbringar största delen av sin tid ute i fält, utan att fästa någon vikt vid hovet. Enligt Persson är detta orsaken till enväldets slut efter Karl XII:s död. Trots att Ulrika Eleonora och Fredrik försökte bygga upp ett betydelsefullt hov för att skapa sig en rojalistisk krets, som kunde stå emot adelns anspråk, var det förent. Hovadeln kunde inte längre skydda enväldet, den hade blivit för svag, eller fått andra intressen.

Mitt intryck är att Persson i sin syn på det tidigmoderna hovet kanske ändå inte skiljer sig så mycket från Norbert Elias. Sist och slutligen handlar hans konkluderande resonemang också om huruvida monarkerna kunde styra adeln till sin fördel eller inte. Det kunde kanske ha varit intressant att vid sidan av maktbegreppet studera andra företeelser och dygder som samtiden sammankopplade med monarken: fursten som älskande fader och hans magnificens, huldhet, ära etc. Det tidigmoderna hovet var kanske trots allt också någonting annat än en mer eller mindre effektivt fungerande maktapparat?

Jag har här endast kunnat återge ett, om än centralt, resonemang i avhandlingen, som innehåller ytterligare många intressanta spår och öden. Rosenhanar, von Dübens, Stenbocker och De la Gardies m.fl. paraderar längs avhandlingens sidor så att det ibland faktiskt är lite svårt att följa den röda tråden. Å andra sidan får man ta del av ett oändligt rikt material av hovliv.

Perssons har valt att skriva avhandlingen på engelska. Det är ibland en aning irriterande att vara tvungen att läsa om det svenska hovets kammarher-

rar, hovjunkare, hovjungfrur, munskanke och pager på engelska, med engelska termer, men Persson gör sitt yttersta för att det inte skall vara besvärligt. Han inleder med en ordlista där de svenska beteckningarnas engelska ekvivalenter räknas upp och han inför dessutom ofta i texten det svenska ordet inom parentes. De många citaten, som i texten återges på engelska, citeras dessutom i en bilaga på originalspråk: på svenska, tyska och franska. När Persson jämför det svenska hovet med den förnåma brittiska skolan Eton ("Like Eton, the court seems to have fostered an attitude of 'I went there and so will my sons/daughters'", s. 112) undrar man ändå om han med det engelska språket kanske har fått med lite väl mycket av den brittiska kulturens interna koder. Att skriva på ett främmande språk innebär till en viss del också att överta ett kulturellt bagage, vilket man kanske inte alltid är medveten om.

I valet av pärmbild har Persson lyckats mycket väl. Det är Sébastien Bourdons välkända porträtt av drottning Kristina från Museo del Prado, som är skuret på ett mera ovanligt sätt. Vi är vana att fästa blicken på drottningen. Det är henne som konstnären har placerat i fokus och lyft ovan jordytan, upp på en hästrygg. På bokens pärm är drottningen nästan helt bortskuren och det är den unge pagen som står bakom drottningens häst som blickarna dras till. När läsaren öppnar pärmen är det samma fokus som gäller inuti boken. Uppre i ena hörnet av den bild som Persson tecknar kan man se en del av majestätet, men det är människorna där omkring som är i fokus.

Henrika Tandefelt

Den finlandssvenska folkskollärarkåren kartlagd

Bertel Nyholm, *"Vår uppgift är den högsta i lifvet..." Studier i den finlandssvenska folkskollärarkåren 1871-1971 ur pedagogikhistorisk och utbildningssociologisk synvinkel*, Diss., 283 s. Åbo 1999.

Folkskollärarytbildningen i vårt land och folkskollärarna har tidigare varit föremål för en hel del forskning. V e l i N u r m i har i ett flertal studier behandlat lärarytbildningen, senast (1995) i ett omfattande arbete om seminariernas historia initierat av lärarförbundet. G ö s t a C a v o n i u s har intresserat sig för den finlandssvenska lärarytbildningen och gav för ett drygt decennium sedan (1988) ut sitt arbete om dess historia. Redan år 1949 publicerade historikern A i m o H a l i l a ett arbete om vår tidiga folkskollärarkår, som utdimitterades från seminarierna i Jyväskylä och Sordavala. Halila har gett sin bok underrubriken "yhteiskuntahistoriallinen tutkimus" (samhällshistorisk undersökning) och behandlar flera av de frågeställningar

som också tas upp i Bertel Nyholms avhandling, t.ex. rekryteringen till lärarutbildningen. Under det senaste decenniet har de utbildningssociologiska forskarna vid Åbo universitet, framför allt Risto Rinne, ägnat folkskollärarkåren ett flertal studier. Ett arbete kring andra aspekter är Hannu Simolas avhandling (1995) om folkskollärarna i den statliga skoldisursen från 1860-talet framåt.

Ingen har dock före Nyholm ägnat sig specifikt åt den finlandsvenska lärarkåren – om vi bortser från utgivna matriklar och publicerade minnen. Nyholms avhandling fyller alltså en stor lucka. Det kan också sägas att den känns relevant och intressant med tanke på den i Svenskfinland tydligen alltid aktuella frågan om lärarrekrutering och lärarutbildning.

Avhandlingens rubrik, *"Vår uppgift är den högsta i lifvet..."*, (ett citat från rektor Carl Poppius tal vid dimissionen i Ekenäs 1906), är enligt min mening inte riktigt väl vald. Den väcker åtminstone hos mig förväntningar på att arbetet skall behandla lärarnas roll som fostrare, deras samhällliga och kulturella roll – ett i och för sig mycket intressant och relevant tema som vore värt en särskild undersökning! Det som avhandlingen – schematiskt uttryckt – egentligen handlar om är följande huvudfrågeställningar: rekryteringen till lärarutbildningen, geografiskt och socialt, förkunskaper vid studiernas inledning och studietidens längd, placering i arbetslivet, mobilitet inom yrket och fortbildning, vidare studier.

Undersökningen behandlar en betydande population, drygt 6 800 individer, eller alla dem som ansökt till seminarieutbildningen. Föremål för en fortsatt analys är de 4 359 som antagits och de 3 739 som utdimitterats från seminarierna i Ekenäs och Nykarleby. Undersökningen omfattar alltså inte de "småskollärare" som utbildades vid de lägre seminarierna i Helsingfors och Vasa. Det centrala materialet utgörs av ansökningshandlingarna till seminarierna. Insamlingen och bearbetningen av den massiva empirin har krävt en enorm arbetsinsats. Till saken hör att Nyholm gjort det mesta av arbetet före datoriseringen. Nyholm är själv representant för den lärarkår som undersöks. Han är utbildad vid seminariet i Nykarleby och har senare fortsatt med akademiska studier, som nu har krönts med en doktorsavhandling. Så kan han själv sägas illustrera det intresse för vidareutbildning som i samband med införandet av grundskolan var utbrett inom lärarkåren och som nu också ägnas ett särskilt kapitel i undersökningen.

Avhandlingen bär spår av att den är resultatet av en utdragen arbetsprocess. Anknytningen mellan den rika empirin och utbildningsteoretiska resonemang känns litet som en efterhandskonstruktion. Jag ser ingen anledning att här mera utförligt diskutera den här problematiken. Nyholm särskiljer fyra motiv bakom omdaning av skolväsendet och formandet av dess lärarkår: kvalifikations-, integrations-, centralisations- och bildningsmässiga motiv.

När ett svenskspråkigt lärarinneseminarium inrättades i Ekenäs år 1871 och ett seminarium för manliga seminarister grundades i Nykarleby två år senare, var det, såsom Nyholm säger, ett uttryck för en optimistisk syn på lärar-

behovet under en tid då folksskolväsendet ännu var outvecklat på finlandssvenskt håll. När Ekenäs tog emot sina första elever fanns endast sju fasta ordentliga folkskolor med svenska som undervisningsspråk. När seminarierna i vårt land inrättades var grundtanken den att de skulle spridas ut över hela landet, i närheten av de regioner där det fanns ett behov av lärare. I det geografiskt utspridda och splittrade Svenskfinland var detta omöjligt. Flera än två utbildningsanstalter kunde inte komma ifråga, en omständighet som senare skulle leda till specifika drag i lärarekryteringen och ibland problem med att fylla lärarbehovet i alla regioner.

Rekryteringsmönstret för seminarierna i Ekenäs och Nykarleby skiljde sig till en början mycket från varandra. Ekenäs hade ett större upptagningsområde, inslaget av borgardöttrar från städer, under ett skede särskilt från Åbo, var betydande. I Nykarleby var inslaget av österbottningar med bondebakgrund dominerande. Senare ändrade rekryteringsmönstret för framför allt Ekenäs. Också här blev det österbottniska inslaget betydande.

Nyholm undersöker "lärarbenägenheten" i olika delar av Svenskfinland genom att för två perioder (1871–1917 och 1917–1971) räkna ut antalet sökande till och dimitterade från seminarierna i promille av folkmängden vid två tidpunkter, 1910 och 1940. Metoden är något problematisk då perioderna som är föremål för analys är relativt långa och folkmängdsförändringarna kan ha varit mycket olika på olika orter. Nyholms siffror är alltså skenbart exakta men ger ändå en fingervisning om lärarbenägenhetens regionala variationer. För Nykarleby seminariums del förklaras benägenheten långt av närheten till studieorten. Men det finns andra förklaringar. För Munsalas del (som överlag visade en hög frekvens) finns en av förklaringarna i Svedbergs skola som verkade på orten. Åland och särskilt Kökar står för höga siffror. Här var gymnasiebenägenheten länge extremt låg och seminarieutbildningen en alternativ möjlighet. Överhuvudtaget kunde diskussionen av förklaringarna till den varierande lärarbenägenheten ha varit mera målmedveten och systematisk. För t.ex. Vörå, som hade en relativt hög lärarbenägenhet, hänvisas till jordägoförhållandena (motvilja mot hemmansklyvningar) och "ett under långa tider anmärkningsvärt högt bildningsintresse". På vilket sätt det sistnämnda tagit sig uttryck diskuteras dock inte.

Den omfattande empirin redovisas också i ett otal diagram och tabeller, alla kanske inte särskilt relevanta med tanke på avhandlingens frågeställningar. Akribin i avhandlingen är i övrigt god, men en noggrannare kontroll av tabeller och diagram hade behövts.

Det framgår av Nyholms grundliga undersökning av förhandskunskaperna hos dem som sökte sig till seminarieutbildningen att inslaget av personer med enbart folkskola som grund uppenbarligen var större på finlandssvenskt håll än inom landet i genomsnitt. Det var också på finlandssvenskt håll längre än inom landet i övrigt möjligt att söka in till seminarierna utan annan utbildning än folkskola. Seminarierna kom därför att spela en betydande roll som en utbildningsväg för i huvudsak landsbygdens begåvningsreserv. Ny-

holms avhandling har därför ett betydande intresse också som en socialhistorisk undersökning kring utbildningens roll för den sociala mobiliteten.

Kapitlet om den yrkesverksamma lärarkåren, som behandlar fortbildning och troheten till läraryrket, inleds med ett avsnitt om anställningsvillkor och diskussion kring facklig aktivitet. En intressant problematik i det här sammanhanget, som Nyholm dock inte går in på, är den på sistone i forskningsdiskussionen mycket uppmärksammade frågan om professionalisering och feminisering. Den har för de rikssvenska lärarnas del diskuterats av Christina Florin i hennes avhandling från 1987. Både i Sverige och Norge splittrades lärarorganisationerna då lärarinnorna gick ut och bildade egna förbund. Finland var här ett undantag. Ingen dylik splittring förekom här. Men i vilken mån förekom en motsättning mellan manliga och kvinnliga lärare?

Den svenskspråkiga befolkningens geografiskt spridda karaktär och den regionalt ojämna rekryteringen till lärarutbildningen förutsatte en betydande mobilitet bland de utdimitterade lärarna. Nyholm har ingående undersökt också denna, både första tjänstgöringsort och senare byten av tjänst. Flera undersökningar, bl.a. inom det av Tom Sandlund ledda projektet "Språkgrupp och mobilitet", har visat att finlandssvenskarna inte gärna flyttar mellan olika delar av det vi kallar Svenskfinland, överhuvudtaget mindre än den finskspråkiga befolkningen flyttar mellan olika delar av det tvåspråkiga Finland. Här kan folkskollärarna sägas ha utgjort en avvikande grupp.

Med tanke på den roll den finlandssvenska lärarkåren spelat vore Nyholms grundläggande kartläggning värd en fortsättning som skulle ta upp andra aspekter, t.ex. lärarnas i vidaste mening samhälleliga och kulturella roll. För var och en som fortsätter arbetet kommer Nyholms rika empiri att vara en stor tillgång.

Sune Jungar

Från Pargas till världen

Kerstin Smeds, *Upp ur berget. Parteks historia*. 345 s. Helsingfors 1998.

År 1996 valde Vetenskapliga samfundens delegation Kerstin Smeds doktorsavhandling *Helsingfors Paris. Finland på världsutställningarna 1851–1900* till årets vetenskapsbok. Substansen i avhandlingen var närmast mentalitets- och konsthistorisk. Med en historik över Partek-koncernen har doktor Smeds etablerat sig också som ekonomisk historiker.

I företalet framhåller författaren att "Parteks unika bildarkiv på sätt och vis var utgångspunkten i arbetet"; över två tredjedelar av spaltutrymmet i *Upp ur*

berget utgörs av bilder jämte bildtexter, en fjärdedel av egentlig "brödtext" och resten av tabeller och förteckningar. Om man bortser från det stora bildmaterialet och de instruktiva bildtexterna faller Kerstin Smeds egen forskningsinsats främst på andra och tredje avsnittet, som gäller tiden efter Emil Sarlins halvsekelånga chefsperiod. För tiden därförinnan föreligger Per Nyströms gedigna 50-årshistorik *Pargas Kalkbergs Ab 1898–1948* (1951), som i sin tur delvis bygger på Harald Jernströms manuskript om bolagets första 30 år. Smeds nämner i företalet att hon inte enbart velat producera ett bildverk utan också en övergripande berättelse. Hon är medveten om risken att texterna kan förlora sig i bildmassan, men recensenten kan lugna henne; den historiska berättelsen fungerar lästekniskt bra. Den visar på gott omdöme och är innovativ för denna typ av publikationer. Vi har alltför många påkostade företagshistoriska bildverk, där skeendet dokumenteras endast visuellt och sammanhangen går förlorade.

Parteks (intill 1969 Pargas Kalkbergs Ab, 1969–79 Pargas Kalk Ab) historia är alltså 100 år lång. Dramatiken koncentrerar sig till de första och de sista 20 åren. Bondeentreprenören Otto Moberg köpte 1898 Limbergs stora kalkförande hemman nära Pargas Malm och bildade ett aktiebolag. Han efterträddes 1905 av den unge bergsingenjören Emil Sarlin. Denne introducerade samma år landets första ringugn för kalkbränning, arrangerade 1909 ett förmånligt arrendeavtal med Villmanstrands stad för Ihalais kalkbrott och lät 1912–14 bygga Finlands första – och Europas största – roterugn för cementframställning. År 1921 inledde Pargas och Lojo cementfabriker ett samarbete, enligt vilket Pargas tilldelades 66 och Lojo 34% av försäljningen i Finland. Trots det tidiga 30-talets kris- och 40-talets krigsår växte kalk- och cementtillverkningen nästan kontinuerligt i samarbetets hägn. Trots expansionen förblev Pargasbolagets grundstruktur oförändrad ända fram till Gamla Bergsrådets avgång i mitten av 50-talet.

När Erik Sarlin (vice VD sedan 1946) 1955 efterträdde sin far inleddes omvandlingen av Pargas Kalk. Erik Sarlin övergav faderns maxim "skomakare, bliv vid din läst" och började diversifiera framåt från kalken och cementen. En första bergullslinje hade körts igång i Villmanstrand 1952, och i slutet av decenniet utvecklade Erik Sarlin Parteks verksamhet mot vidareförädling genom köpet av Finska Mineral i Lojo. Ännu viktigare var inbrytningen i byggelementbranschen, som Kerstin Smeds skildrar i det fyndigt rubricerade kapitlet "Betongelementets tjusning".

Elementindustrins segertåg inleddes vid Nordiska Byggdagarna i Helsingfors 1955, där man bl.a. framhöll att arkitektens rätta plats var på elementfabriken så att "arkitekternas böjelser för nya och individuella lösningar" kunde elimineras. Pargas Kalks diversifiering mot elementindustrin stred mot Emil Sarlins konsekventa strävan att undvika konkurrens med sina kunder. Etableringen i Lojo ledde till ett omfattande kundbortfall på basmaterialsidan, men resulterade också i att Pargas Kalk på 70-talet nådde en marknadsandel i byggelement om ca 40%. Flagskeppet i bolagets betongele-

mentindustri var fabriken i Skavaböle (Hyrylä) norr om Helsingfors, som hade det jättelika elementkombinatet nr 6 utanför Leningrad som förebild.

Ännu i slutet av 60-talet låg dock tyngdpunkten i Pargas Kalks omsättning på cement, där säljarens marknad rådde. Det var enligt Smeds bara att distribuera; "var man snäll så fick man cement". Men moln på himlen dök upp på 70-talet, då konkurrensen från Sovjet och andra SEV-länder intensifierades och Pargas och Lojos kalkföretag hotades. De långvariga relationerna mellan de båda bolagen beskriver Smeds som ett "hat-kärleksförhållande, ibland terribbalans". Öppnandet av de internationella marknaderna gjorde att den flera gånger förlängda "pakten" från 1921 förlorade sin relevans, och 1992 drogs den logiska konsekvensen: bolagens cementdivisioner gick samman. Samgången ledde till att ett 40-tal fabriker stängdes och att 1 700 personer fick gå – den största uppsägningsaktionen dittills i Finlands historia. De sammanslagna cementfabrikerna anslöt sig 1996 till det nordiska samföretaget Scancem (tidigare Euroc) och fick överta 25% av aktierna där.

Erik Sarlin efterträddes 1972 av Sakari T. Lehto, som senast hade verkat som verkställande direktör för Finlands Industriförbund och hämtade med sig nya koncept och idéer bl.a. från Sloan School of Management vid MIT i USA. Vid denna tid hade marknaderna öppnats praktiskt taget på vid gavel (Finnefta-avtalet 1961 och Finlands associering med EEC 1973), och den djupt inrotade oligopolistiska atmosfären i Pargas Kalk måste vädras ut. Enligt Smeds (s. 225) svingade sig bolaget nu "upp till en betydligt abstraktare nivå, ett slags metaplan, där 'marknadskrafterna' rådde". Sakari T. Lehto var rätta mannen i detta läge. Han fortsatte den linje Erik Sarlin hade slagit in på: bort från beroendet av cement, omstrukturering, delegering av ansvar och sökande efter en ny grund att stå på (vid sidan av basmaterial och byggmaterial). Den nya grunden blev utrustning för landtransporter, där Pargas Kalk med sina tunga transporter satt inne med ett avsevärt kunnande. År 1977 köptes den s.k. Multiliftgruppen, som tillverkade växelflaks- och sophanteringsutrustning, bakgavelhissar, hydraulisk utrustning m.m. Förvärvet av Multilift innebar ett första steg in i verkstadsindustrin. Expansionen inom denna sektor har fortsatt, främst i form av företagsköp av vilka de viktigaste har varit förvärven av de svenska Hiab (1985) och Kalmar (1997). I dag faller mer än hälften av Parteks omsättning på verkstadsindustrin, men kalkdivisionen står för en större del av vinsten.

Lehto avgick med pension 1987 och efterträddes av diplomekonomen Hans J. Björnberg, som företrädde en stor ägargrupp. Hans korta direktörstid definieras som "jordnära". Björnberg minskade den betoning av lednings-teorier och strategiskt tänkande som hade karakteriserat Lehtos era, och strävade med sin bakgrund i pappersindustrin att – främst inom element- och bergullsbranscherna – expandera på den globala marknaden. Parteks bergullsäventyr i USA, som hade inletts av Lehto och utvecklats av Björnberg, slutade emellertid med stora förluster, och även andra byggmaterialengagemang utomlands avvecklades successivt. Björnberg drabbades tragiskt av

cancer och avled 1989. Efter ett kort interregnum efterträddes han av förre ministern och partihövdingen i svenska folkpartiet Christoffer Taxell.

De största ägargrupperna, familjerna Rettig och Björnberg (Myllykoski), som innehade ungefär en fjärdedel av aktierna i Partek, förhöll sig kritiskt till de nya arrangemangen inom bas- och byggmaterialdivisionerna och önskade sälja ut sina portföljer. Bakgrunden var bl.a. tre tunga förlustår i rad i koncernen. En köpare fann man i firman Aker i Norge, som på våren 1994 övertog de Rettigska och Björnbergska aktierna och därmed tillskansade sig en dryg fjärdedel av rösträtten i Partek. Bolaget höll alltså på att övergå till en norsk koncern, kontrollerad av fiskaren och storinvesteraren Kjell Inge Røkke. Åbo Akademi och försäkringsbolagen Sampo och Varma, som motsatte sig att Partek övergick i utländsk ägo, samt Parteks koncernchef Taxell skred till motåtgärder. På sommaren 1995 kontaktades Taxell av statsföretaget Sisu styrelseordförande, som bjöd ut Sisu skogsmaskinsverksamhet och meddelade att andra divisioner i företaget skulle säljas på annat håll. Taxell – som kände statsbolagen från sin politikertid – fick idén att förvärva hela Sisu, och efter energisk bearbetning mognade statens beslutsfattare för en sådan lösning. Slutresultatet blev att Partek köpte ut Aker med egna pengar och använde Akers Partek-aktier som köpeskilling vid förvärvet av Sisu. Finska staten och statsbolaget Valmet blev nu de största delägarna i Partek med sammanlagt ca 40% av aktierna.

Kerstin Smeds Partekhistoria, som här refererats rätt ingående på grund av att innehållet på mikroplanet avspelar utvecklingstendenser i hela Finlands näringsliv, är en imponerande prestation, inte minst med beaktande av att den tillkommit på halvtannat år. Slarvfel och oriktigheter i faktabeskrivningen har inte påträffats, dispositionen fungerar väl, stilen är elegant och den grafiska gestaltningen utsökt. Min enda kritik riktar sig mot bildpresentationen, som på sina ställen gränsar till "illustrationsfetischism". En som arbetat vid Partek får säkert ut mer av de 500 bilderna än en utomstående läsare, som lätt förvirras av det överväldigande bildmaterialet.

Bilderna och layouten är överlag estetiskt tilldragande, men tenderar att idyllisera objektet för framställningen. Skönheten i illustrationerna undantränger det tunga slitet och bullret i stenbrotten, kross- och sorteringverken, hettan och dammet i ring- och roterugnarna, arbetsmiljöproblemen i logistikindustrin, o.s.v. Naturligtvis skall det positiva överväga i en historik, men de mörkare sidorna kunde ha tagits fram någon annanstans än i den fiktiva ramberättelse om Emma och Oskar vid Pargas Kalk som beledsagar den seriösa historiska texten. Sammanfattningsvis kan man dock säga att Kerstin Smeds har sammanställt en förträfflig bildhistorik om storföretaget Partek.

Per Schybergson

Vattenskydd eller miljövård – en fråga om definitioner?

Simo Laakkonen, Sari Laurila ja Marjatta Rahikainen (red.), *Harmaat aallot. Ympäristönsuojelun tulo Suomeen*. [Gråa vågor. Miljöskyddets väg till Finland]. SHS, Historiallinen Arkisto 113, 236 s. Helsinki 1999.

Det växande intresset för miljöfrågor som uppstod på 1960-talet har senare resulterat i att också historikerna uppmärksammat problemen kring miljön. Föreningen av mark, vatten och luft har fått utgöra utgångspunkten för flera betydande analyser av samhällsförändringar. Behandlingen av samhällets restprodukter har kunnat utnyttjas som startpunkt för en analys av städernas politiska, ekonomiska och tekniska utveckling. Den amerikanska historikern Joanne A. Goldman använder till exempel utbyggnaden av avloppsnätet i New York som utgångspunkt för en granskning av administrationens roll i ett stadssamhälle i förändring. Nya idéer om sjukdomsspridning konfronteras med tankar om den individuella friheten och det allmänna bästa. Donald Reid har låtit renhållningsarbetarna i Paris utgöra en bas för en studie av hur uppfattningarna om – och inom – en yrkesgrupp avspeglar det dagliga livets kulturella grundvalar. Också Martin V. Melosi har i ett flertal betydande arbeten låtit stadsrenhållningen bli utgångspunkten för studier av hur en stad formas.¹ I Finland är det främst Oiva Turpeinen, Jussi Lehtonen, Marjatta Hietala och Tapio Katko som berört nedsmutsningsfrågor i anslutning till vatten- och avloppsförsörjningen.² I övrigt har inte nedsmutsningen av stadsmiljön i Finland väckt forskarnas intresse.

Den traditionella uppfattningen att debatten om miljöfrågor skulle höra till de senaste tre årtiondena innebär implicit att grundorsakerna till miljö-

¹ Joanne A. Goldman, *Building New York's Sewers. Developing Mechanisms of Urban Management*, (West Lafayette, Indiana 1997). Donald Reid, *Paris Sewers and Sewermen. Realities and Representations*, (Cambridge, Massachusetts, and London, England 1991). Martin V. Melosi (ed.), *Pollution and Reform in American Cities, 1870–1930*, (Austin 1980) och *Garbage in the Cities. Refuse, Reform and the Environment 1880–1980*, (Chicago 1981).

² Oiva Turpeinen, *Kunnallistekniikka Suomessa keskiajalta 1990-luvulle*, (Helsinki 1995). Jussi Lehtonen, *Jäteveden puhdistuksen kehitys Suomessa pitkällä aikavälillä*. Tampereen Teknillinen Korkeakoulu, No B 58, (Tampere 1994). Marjatta Hietala, *Innovaatioiden ja kansainv. listymisen vuosikymmenet. Tietoa, Taitoa, Asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917*. SHS 99:1, (Helsinki 1992). Tapio Katko, *Vettä! Suomen vesihuollon kehitys kaupungeissa ja maaseudulla*, (Helsinki 1996).

vården, nämligen föroreningen av mark, vatten och luft, skulle ha fått en mera betydande omfattning först under de senaste årtiondena. Detta är naturligtvis helt fel. De flesta omfattande samhällsliga förändringar är följden av en lång och långsam omvandlingsprocess och därför bör också rötterna till 1960-talets miljörörelse sökas långt tillbaka i tiden. En granskning av utvecklingen av miljövärdens historia i Finland måste starta från senare delen av 1800-talet då miljöbelastningen från den växande industrin och städerna snabbt ändrade på de lokala naturförhållandena.

Vid samhällshistoriska institutionen vid Helsingfors universitet pågick under åren 1993–1997 nätverksprojektet "Suomen kaupunkien vesihistoria" [De finländska städernas vattenhistoria]. I projektet deltog studerande från flera olika universitet och högskolor, representerande olika discipliner. Avsikten med projektet var att i ett jämförande perspektiv kartlägga miljövärdens historia i Finland och städernas roll i detta sammanhang. Det jämförande perspektivet innebar att alla deltagare fick utgå från en och samma frågeställning: varför byggde staden ett avloppsvattenreningsverk just vid den aktuella tidpunkten och på det speciella sätt man gjorde? Varför inte tidigare eller med effektivare rening? Resultatet av nätverksprojektet publicerades lagom till världsvattendagen den 22 mars 1999. Sex av deltagarna i projektet presenterar sina resultat i boken *Harmaat aallot. Ympäristösuojelun tulo Suomeen* i förkortad form. Två andra studier (Helsingfors och Lahtis) kommer att publiceras i andra sammanhang. Inledningen och den avslutande sammanfattningen har skrivits av S i m o L a a k k o n e n. I boken ingår också artiklar av Jussi Lehtonen och Tapio Katko samt P i r k k o L e i n o - K a u k i a i n e n. De senare ger en översiktlig bild av vattenförsörjningen och vattenrensningens historia i Finland.

I forskningsprojektet har man granskat miljöskyddspolitiken³ i åtta städer. Utvecklingen har följts i Helsingfors, Tammerfors, Åbo, Jyväskylä, Lahtis, Vasa, Jakobstad och Raumo. Städernas roll som vägvisare för finländsk miljöpolitik visar sig vara mycket mer central än vad man tidigare har antagit. Det är också tydligt att nedsmutsningen av vattendragen sågs som ett problem i alla de undersökta städerna redan i början av 1900-talet. Utbyggnaden av avloppsnätet, och utsläppen förorsakade problem som förr varit okända förstadssamhällena. Tidigare var man övertygad om att vattendragens självreningsförmåga skulle räcka till för att ta hand om föroreningarna. Den ökade koncentrationen av bebyggelsen i städerna och industrins utsläpp ändrade dock relativt snabbt på uppfattningarna.

Den klassiska miljövärdens, naturskyddet, koncentrerade sig på den riktiga naturen, på att bevara ursprunglig natur och på att skapa nationalparker. Nationalparksidén som nådde vårt land på 1880-talet konkretiserades i en

³ Nedsmutsningen betraktades i första hand som en olägenhet och hälsorisk, beteckningen "miljöskydd" användes inte av samtiden utan kan ses som en efterhandskonstruktion. Ordet används här i dess moderna betydelse.

naturskyddslag 1923 och de första statliga naturskyddsområdena skapades 1938. Naturskyddet tog sig uttryck bland annat i begränsningar i markanvändning och jakt. Miljöskyddet i modern tappning koncentrerar sig på regleringen av materia- och energiströmmarna i den bebyggda miljön, i städerna, i industrin och i trafiken. Det aktiva miljöskyddet strävar till att minska de skadliga verkningarna av utsläppen i vår omgivning. Problemen försöker man definiera vetenskapligt och lösningarna bygger på utnyttjande av modern teknik.

Utvecklingen visar sig i många hänseenden vara parallell i alla de undersökta städerna. Vattenföroreningarna uppmärksammades redan i början av 1900-talet och ledde till omfattande frivilliga investeringar i vattenskydd. Alla byggde visserligen inte sitt reningsverk lika tidigt som till exempel Jakobstad – som var den första staden efter Helsingfors som byggde ett reningsverk – men utredningarna och de påföljande investeringarna i avloppsledningar och pumpstationer pekar ändå på en lokal aktivitet. Det intressanta är att städerna frivilligt byggde reningsverk, utan att vara tvingade av statlig lagstiftning. Vattenlagen kom först 1962.

Ett reningsverk är en betydande investering och ger inte avkastning på investerat kapital på samma sätt som till exempel ett vattenverk. Kostnaderna har också lett till olika strategier i olika städer. I endel städer har kostnaderna använts som motiv för att skjuta upp investeringarna i vattenskyddet, i andra har beslutsfattarna aktivt sökt nya finansieringskanaler. I de städer där investeringsbesluten fattades tidigt kan man spåra några gemensamma faktorer: utsläppen var koncentrerade till ett litet centralt beläget vattendrag och alternativet att leda avloppsvattnet längre bort var på grund av naturförhållandena svårt. Städerna visar sig också i allmänhet vara betydande industriorter. Den samtida utbyggnaden av vattenledningsnätet har också påverkat skeendena. Enskilda tjänstemäns intresse för vattenskyddet har utgjort en förutsättning för att åtgärderna skulle kunna genomföras. Städernas storlek har däremot inte haft någon betydelse.

Undersökningen visar att den statliga miljöbyråkrati som skapades på 1960-talet kunde bygga på de erfarenheter som städerna erhållit genom ett halvsekel långt miljöskyddsarbete och på den teknik och miljöpolitik städerna skapat. Lokalpressen och medborgarrörelser har utgjort viktiga påtryckningsgrupper som medverkat i utformningen av städernas miljöpolitik. Nedsmutsningen blev dock ett problem först när någon hade pekat på problemet. De politiska partierna har inte, på några få undantag när, haft någon betydande roll i debatten. Kanske har politikerna känt en viss övergivenhet inför de tekniska insikten som har behövts för bedömningen av verkningarna av miljöskyddsinvesteringarna?

De nationella och internationella nätverk som skapades av ingenjörer och kemister spelade en betydande roll vid utvecklingen av vattenskyddsteknologin. Laakkonen granskar nätverkens betydelse genom att utgå från kemisten Gustav Konstantin Bergmans (1882–1942) personhistoria. Ur miljöhis-

torisk synvinkel är det här intressant att se att forskning som på ett område kan anses föra framåt, på ett annat kan innebära en tillbakagång eller helt nya utmaningar. Bergmans arbete innebar bland annat att träförädlingsindustrin kunde öka sin produktion, men samtidigt innebar de förbättrade processerna att utsläppen i vattendragen ökade. Tapio Katko och Jussi Lehtonen ställer på ett lite liknande sätt samhället mot väggen: hur skall ett tekniskt system som är planerat för en ständig tillväxt hantera en stagnerande eller till och med retarderande vattenförbrukning? En helt ny situation som ingen planerare utgått ifrån.

Forskningsresultaten har hög aktualitet och är troligen bland de första i sitt slag som publicerats i Europa. Boken utgör på så sätt ett viktigt bidrag till ett nästan helt försummat forskningsområde. Vattenskyddsfrågorna har tidigare berörts av forskare, men ur andra synvinklar. Särkilt bör man nämna Lars Lundgrens avhandling om vattenföroreningsdebatten i Sverige som utkom redan 1974.⁴ Författarna har koncentrerat sig på en granskning av vattenföroreningarna och reaktionerna mot dem. Självklart är att också möjligheterna att vidta åtgärder har en bakgrund. Utan finansieringsmöjligheter hade inte städerna kunnat verkställa de åtgärder som nu vidtogs. Kommunallagen för städer hade skapat dessa möjligheter. Hälsovårdslagstiftningen gjorde också att de sanitära förhållandena i städerna redan tidigt uppmärksammades. Som presentationerna i boken visar är dock miljöskyddet inte i första hand beroende av en utvecklad teknologi, utan av ett förändrat mentalt klimat. Beredskapen att satsa på miljöskyddsåtgärder är beroende av aktörernas uppfattningar om sin närmiljö. Beredskapen att satsa på miljöskyddsåtgärder ökar i takt med att kunskapen om följderna av nedsmutsningen ökar. Synliga negativa följder ger i längden märkbara förbättringar.

Den begränsande frågeställningen i de avhandlingar som texten i huvudsak bygger på kan anses motiverad med tanke på arbetsuppgiften. En alltför stor frihet hade knappast lett till generaliserbara svar. Forskningsresultaten har i boken presenterats på ett sätt som övertygar. I den fortsatta forskningen är det dock säkert skäl att ännu mera lyfta fram idéhistorien, det jämförande perspektivet (närmast Sverige) och stadsadministrationens förändrade roll under den granskade tiden.

Bokens namn provocerar: är vattenskydd verkligen detsamma som miljövärd? Till stor del kan man säkert hålla med om detta, men det som är viktigt är att forskarna vill visa att vattenskyddet fungerade som en nationell vågbrytare för miljövärdan. Vattenskyddet var den första sektorn inom miljövärdan som trängde igenom hela det finländska samhället. Forskarna vill också uppenbart vidga forskningsfältet och få andra än personer engagerade i vattenskydd att delta i forskningen kring användningen av miljögifter, kring luftföroreningar och kring avfallshantering. Tillsvärd har inte forskningen

⁴ Lars Lundgren, *Vattenförorening. Debatten i Sverige 1890–1921*. Bibliotheca Historica Lundensis XXX, (Lund 1974).

kring miljöproblemen fått den omfattning man skulle vänta sig i ett samhälle där kemikaliseringsen nått väldigt långt. Ett grått skimmer (vågor?) döljer svaren på de frågor vi ännu ställer.

Henry Nygård

Idrottshistoriens mångfald

Vesa Vares (red.), *Urheilu ja historia. Kansakunnan identiteetiksi, yhteiskunnan vaikuttajaksi, joukkojen harrastukseksi* [Idrott och historia. Nationell identitet, samhällelig påverkare, populär hobby], Turun Historiallinen Arkisto 51. 409 s. Åbo 1997.

Peter Billing, *Hundra år av gemenskap. Malmö idrottsplats 1896–1996, Möllevångens samhällsanalys*. 299 s. Malmö 1996.

Idrott är temat för *Turun Historiallinen Arkistos* femtioförsta volym, som ges ut av Turun Historiallinen Yhdistys. Femton artiklar och sju ton skribenter samsas på drygt fyrahundra sidor. Ledmotivet är idrottens samhälleliga betydelse. Om inte annat, så har de senaste decenniernas samhällsvetenskapligt orienterade idrottsforskning visat hur svårt det kan vara att sätta fingret på de faktorer som konstituerar denna betydelse.

Det är därför inte överraskande att infallsvinklarna är många. Artiklarna kastar läsaren från maktens högsta domäner till skrangliga bytesbås och från världspolitiska spörsmål till existentiella frågor. Det har inte varit en lätt uppgift att försöka skapa en helhet av detta ganska brokiga material. Redaktören Vesa Vares kunde ha varit mera stringent, men han har stannat för en på det stora hela fungerande indelning i tre helheter med fem artiklar per avdelning. En något mera utförlig kommentar om forskarnas bakgrund hade varit på sin plats. Att många har en anknytning till idrottsvetenskapliga institutionen vid Jyväskylä universitet räcker inte långt som presentation. Bredden är fascinerande, men samlingen är också något svårforcerad och ojämn. Alla bidrag når inte riktigt upp till den standard man kan förvänta sig av ett akademiskt arbete, fastän man bör beakta det begränsade utrymmet. De flesta håller dock måttet.

Det första avsnittet berör idrott och politik på ett internationellt plan. Merparten av artiklarna behandlar politiseringen av en i princip opolitisk tilldragelse, de olympiska spelen. En av fläckarna på den moderna olympiska rörelsens vapen är de bojkotter spelen har utsatts för praktiskt taget sedan starten 1896. Jyrki Talonen behandlar denna grumliga underström, som eskalerade i samband med polariseringen i två politiskt-ideologiska

maktblock, genom att redogöra framförallt för de händelser som utgjorde bakgrunden till att OS i Moskva 1980 respektive Los Angeles 1984 stympades.

Ett mera originellt grepp anlägger Eero Kuparinen och Vesa Vares. Kuparinen gör en djupdykning i den nazistiska statsapparaten, främst propagandaminister Joseph Goebbels och hans ministeriums försök att utnyttja OS i Berlin 1936 som skyltfönster för det "nya Tyskland". Av Vares bidrag framgår att liknande tendenser gav sig till känna vid OS i Moskva. Vares syfte är dock att granska i vilken mån "finlandiseringen" märktes i den inhemska pressen under bevakningen av OS 1976 (Montreal), 1980 och 1984.

I det andra och tredje avsnittet har perspektivet förskjutits från det internationella till det nationella. Om den första avdelningen visar hur idrotten kan användas som ett politiskt slagträ, så närmar sig några av skribenterna här idrottens mera diffusa dimensioner. Det är idrottens eller närmare bestämt kroppskulturens betydelse för individernas socialisering som står i fokus.

I den sista sektionen har det ideologiska perspektivet inte försvunnit, men tyngdpunkten ligger istället på det lokalhistoriska planet, på gräsrotsnivån. Paavo Nurmi behandlas i två artiklar – i föl hade det förflutit hundra år sedan storlöparens födelse. Kimmo Ikonens artikel är deskriptiv, medan Juhani Lukka för ett intressant resonemang kring hur utländska influenser påverkade den inhemska pressen när Nurmimyten började ta form. Om Ikonen rider på myten, försöker Lukka skapa sig en uppfattning om hur och varför den uppstod.

Den idrottshistoriska forskningen är redan såpass differentierad i Finland att man kan spåra "specialgebit" med mer eller mindre etablerade "sakkunniga". Seppo Hentiläs forskargärning vad beträffar idrottshistoria förknippas med arbetarrörelsens organiserade idrott. I volymens inledande artikel synar Hentilä grundligt de paramilitära organisationer i Mellaneuropa som uppstod efter första världskriget bland socialdemokrater och kommunister, i synnerhet i Weimarrepubliken. Inom dessa skyddsgarden, där medlemstalet tidvis uppgick till över hundra tusen, var idrotten av stor betydelse i den militära utbildningen. För de tyska socialdemokraterna, där pacifismen utgjorde en grundval, var den militarism som präglade tidsandan en källa till ständiga inre konflikter. I slutet av 20-talet tog SPD också avstånd från den s.k. försvarsidrott som bedrevs av det socialdemokratiskt sinnade Reichsbanner. Motsvarande kommunistiska organisation, Der Rote Frontkämpferbund, påminde däremot i betydligt större utsträckning i sin aggressiva framtoning om en partiarmé av vilka det existerade ett flertal på den politiska högerkanten, där SA med tiden blev den dominerande. I början av 30-talet effektiviserades verksamheten. När det kom till kritan i samband med nazisternas maktövertagande lamslogs däremot organisationerna så gott som helt, vilket Hentilä ser som ett tecken på den stora klyftan mellan ord och handling.

Idrott som ett substitut för stridsövningar och krig utgör också den röda

träden i Erkki Vasaras artikel, som bygger på hans doktorsavhandling från 1997, om idrotten inom skyddsskårsrörelsen i Finland. Avhandlingen har tidigare recenserats i *HTF* (1/1998, s. 171–177). Vasara konstaterar bl.a. att skyddsskårsidrotten långt ifrån var det segertåg vilket senare skyddsskärshistoriker av ideologiska orsaker låtit påskina.

Också Kenth Sjöbloms artikel präglas av en grundlig källkännedom. Kontakterna mellan den första generationen svenska gymnastik-/idrottsledare och de finländska gymnastikpionjärerna under slutet av 1800-talet har behandlats tidigare, men kanske inte lika utförligt som här. Av korrespondensen mellan den tidiga svenska idrottsrörelsens förgrundsgestalt, officeren Viktor Balck, och den ganska lilla krets idrottsledare i Helsingfors, så gott som uteslutande med ett förflutet inom landets första gymnastikförening Helsingfors Gymnastikklubb, framgår att tankarna började gå i alltmer politiska banor allt eftersom autonomins grundvalar ruckades. Särskilt intressant är spelet bakom kulisserna beträffande Finlands kontakter till den spirande olympiska rörelsen. Av stor betydelse var de långvariga kontakterna till den inflytelserika Balck när Finland 1907 genom Reinhold von Willebrand blev representerad inom den Internationella Olympiska Kommittén. Fastän kontakterna västerut inte saknar politiska undertoner, speglar brevväxlingen också en borgerlig livsstil som kunde ha lyfts fram tydligare. Den här aspekten tangerar Hannu Kujanen i sin artikel om segelsporten i Åbo.

Anssi Halmesvirta, Hannu Itkonen och Esa Sironen & Pekka Kärrkäinen, som alla har en räckvärd idrottsrelaterade studier bakom sig, närmar sig idrottens ideologiska aspekter. Halmesvirta granskar de tämligen dunkla degenerationsidéer som fr.o.m. mitten av 1800-talet frodades parallellt med framstegsoptimismen inom den västerländska bildade klassen, så också i Finland. I korthet innebar tanken om degeneration att förvärvade egenskaper påverkade arvsmassan. Som förkunnare av dessa föreställningar, bl.a. via landets ledande till allmänheten riktade medicin- och idrottstidskrifter, fungerade fr.o.m. sekelskiftet "hygieniker" och idrottsledare. Läkarna kunde i sammanhanget betraktas som en bakåtsträvande yrkeskår, eftersom de inte ansågs besitta insikter i kroppskulturens möjligheter. Genom ett moraliskt patos, där idrottsövningar blev något av en själslig och kroppslig universalmedicin, tog den förstnämnda gruppen ställning mot de samhällsnedbrytande tendenser de ansåg följa i kölvattnet på olika moderna företeelser, vilka i sista hand även påverkade kroppen och "nervsystemet". Genom idrotts/gymnastikrörelsen skulle inte bara individen utan även folket, nationen i sin helhet regenereras, "förädlas". Samtidigt gick tankarna i fråga om folkupplysning i mera traditionella banor. Denna kombination av rådsla för det moderna å ena sidan och tillförsikt inför framtiden bara de rätta medlen tas i bruk å andra sidan, är svärgripbar. Halmesvirtas tolkning angående de ideologiska följder denna degenerations/regenerationsdebatt fick för det finska idrottslivet är mörk; i samhällsnyttans namn skapades ett endimensionellt och likriktat människoideal.

Itkonen vill i sin artikel liksom Halmesvirta fördjupa förståelsen av idrotten som en form av social kontroll där motiven sällan uttrycks direkt. Idrottsrörelsen skapar sin legitimitet genom att upprätthålla idrottens "goda berättelse", där begrepp som ordning, disciplin, hälsa, glädje, ljus, mod etc. ges ett innehåll genom just själva idrottsutövandet. Denna uppfostringsmentalitet, med ringa spelrum för individen, har i det finländska samhället varit rätt trögrörlig, hävdar Itkonen. Skrämseltaktiken – där degenerationsspöket utgjorde en viktig del – i form av t.ex. fördärvsberättelser om följderna av alkoholförtäring och "osedligt leverne", har under årtiondenas lopp avtagit. Idrottens "goda berättelse" och därigenom den sociala kontrollen fortlever dock, men i en mera individualiserad och marknadsanpassad skepnad, menar Itkonen.

Idrotten som en mera positiv, existentiell kraft vägleder Sironen och Kärkäinen i deras antropologiska, folkloristiska och mikrohistoriska försök att "dekonstruera" eller "rekonstruera" en bit idrottshistoria med avstamp i Jyväskylä och stadens idrottsanläggningar. Begrepp hämtade ur litteraturhistoriens och sociologins klassiker – med t.ex. Marcel Proust, Roland Barthes, Emile Zola, Walter Benjamin som husgudar – är "semiotiska nycklar" när forskarna borrar in sig i anekdoternas, skrönornas och de muntliga utsagornas "djupstrukturer". Sironen kan åtminstone inte beskyllas för att vara inkonsekvent med tanke på hans tidigare produktion. Texten är som vanligt både personlig, underhållande och berättartekniskt välkonstruerad – en i princip vällovlig ansats för att få grepp om svårfångade dimensioner. Samtidigt uppstår ändå frågan om vad som egentligen är "underground", empirin eller själva artikeln.

Kalevi Tuominens redogörelse för idrottsanläggningsbyggandet i Reso är traditionell men informativ. Från den sista avdelningen kan ännu nämnas Kalervo Ilmanens och Reijo Vartias uppsats om de stridigheter, med förgreningar i den socialdemokratiska partitoppen, som ledde till att Helsingin Työväen Uimarit splittrades på 1950-talet. Utbrytarföreningen Kuhat förblev i Arbetarnas Idrottsförbunds hägn medan moderföreningen bytte läger.

Antologin *Urheilu ja historia* är som sagt en aning brokig. De flesta av artiklarna visar ändå på idrottsforskningens rika möjligheter. Forskaren kan ta avstamp från storpolitikens eller semiotikens höga sfärer eller från det lokala och det konkreta. Peter Billing, fil.dr. i historia, har i sin bok om Malmö Idrottsplats historia gjort en idrottsanläggning till sin utgångspunkt. Idrottsanläggningar intar ofta en synlig plats i den moderna stadsbilden, men liksom i idrottslivet i allmänhet brukar de dock få en ganska undanskymd roll i lokalhistorier. Antagligen anses tyngre samhällssektorer ha förtur. Billing kan därför betraktas som fördomsfri, när han tagit till sin uppgift att skriva en idrottsplats historia.

Ämnesvalet är rätt ovanligt både i Norden och på ett internationellt plan. Idrottsplatsen står i fokus, men idrottens rumsliga dimension framhålls ändå

inte alltför kraftigt. Billing redogör också för idrottslivets framväxt och förändring mera allmänt. Detta grepp inom idrottsforskningen, d.v.s. att kartlägga och analysera idrottskulturen på en enskild ort, har i ett antal undersökningar visat sig vara ett fruktbart sätt att närma sig idrottens kulturhistoria. Billings bok är inget undantag. Genom att placera Idrottsplatsen i en bredare samhällelig kontext lyckas Billing belysa skeenden även av mera generell karaktär som annars lätt kunde försummas. Det är inte bara idrottsutövare utan också samhällsklasser, livsstilar, ideologier och lokala myndigheter som konfronteras på den "arena" som kom att bli en av malmöbornas viktigaste samlingsplatser från början och ända fram till mitten av seklet.

Idrottslivets utveckling i Malmö följer ett mönster och en dynamik som framgått av liknande undersökningar i Norden. Framställningens behållning hade för övrigt ökat ytterligare ifall Billing, åtminstone då och då, hade hänvisat till och gjort jämförelser med de resultat 1990-talets samhällsvetenskapliga idrottsforskning frambringt. Det var samhällets högre skikt som först började bedriva en mera organiserad idrott. Eller för att ta till en god formulering som Billing citerar: "Idrotten kom till Stockholm i uniform. Till Malmö i stärkkrage. Till Göteborg kom idrotten i kavaj!" Bevekelsegrunderna låg inte sällan på det sociala planet. Idrotten blev en ny, viktig umgängesform för borgerskapet. Klassgränserna var tydliga. I Sverige såg arbetarrörelsen länge snett på den "icke (kropp)sarbetande klassens onyttiga tidsfördriv". Det var först i samband med bildandet av mindre "kvartersklubbar" fr.o.m. 1910-talet som idrotten på allvar började göra intrång i arbetarkulturen i Malmö. Denna sociala breddning av idrottsrörelsen återspeglar också en förskjutning beträffande Idrottsplatsens funktion. Billing sammanfattar processen med konstaterandet, att från att ha varit "en arena för borgarklassens offentlighet" blev Idrottsplatsen med tiden "en arena för arbetarklassens offentlighet".

Bägge formerna av "offentlighet" gav uttryck för en kollektiv identitet. Kort efter invigningen 1896 blev Malmö Idrottsplats den viktigaste "vallfärdsorten" för nationella högtider i staden. Fosterländskhet och karaktärsdanning, med hjälp av fysisk fostran, gick hand i hand. Idrotten beskrevs som en uppfostrande kraft, som manifesterades genom olika massevenemang. Skolorna samt mindre bemedlade barn stod ofta i blickpunkten. Under 1910- och 1920-talet kunde t.ex. stadens fattiga barn leka på idrottsplatsen under uppsyn av s.k. parkanter. För ungdomen anordnades populära danskvällar. Betecknande är också att en av förgrundsgestalterna i Malmös tidiga idrottsliv, Per Hjalmar Söderbaum, var rektor för ett av stadens läroverk. Söderbaum satt på flera ordförandestolar samtidigt. Styrelseordförande i AB Malmö Idrottsplats – det samfund som låg bakom byggandet och förvaltandet av Idrottsplatsen – var han i drygt tre decennier. En annan pionjär var kapten Carl Frick, bolagets verkställande direktör en bit in på 20-talet.

Idrottsplatsens uppkomst, de syften och idéer man finner bakom verksamheten, pekar på en intrikat sammanflätning av motiv, som tycks ha präglat samtidens, främst då borgerskapets förhållningssätt. En rent idrottslig driv-

fjäder var cykelsportens sportifiering. Cykelryttarnas behov av en ändamålsenlig bana förverkligades i.o.m. Idrottsplatsen. En spirande totalisatorverksamhet, förknippad med sporten, kom dock snabbt att kvävas i sin linda av staten, med negativa följder för Idrottsbolagets ekonomi. Tanken tycks ändå aldrig ha varit att bolaget skulle ge utdelning. Skötebarnet var som sagt borgerskapets nya sociala arena, med tillhörande attribut såsom en stor paviljong – i början av seklet placerad mitt på fotbollsplanen – en restaurang och en dansbana. Styrelseledamöterna, liksom välvilliga mecenater verkar nästan ha sett det som sin plikt att hålla projektet flytande. De många donationerna och privata lånen tyder på detta. De ekonomiska bekymren lättade något i.o.m. att staden i början av seklet kom företaget till mötes genom ett årligt anslag. Samspelet med de kommunala organen präglades också av en ”kamp” om stadens utbyggnad. För idrottsentusiasterna gällde det, ofta i öppen konfrontation med stadsplanerarna, att visa på idrottens betydelse i en växande stad. Detta kan betraktas som en delorsak till att idrottsledarna framhävde verksamhetens socialpolitiska aspekter, det ideella arbetet till gagn för det ”allmänna bästa”.

Det var först mot slutet av 1920-talet som idrottsrörelsen fick sitt definitiva folkliga genombrott i Malmö. Viktiga faktorer var införandet av 48-timmars arbetsvecka 1918 och det växande politiska intresset, främst socialdemokraternas mindre njugga inställning. Men framförallt, menar Billing, lockade idrottsrörelsen till sig den stora skaran arbetslösa under 1920-talet och början av 1930-talet; under knappt tio år grundades över hundra nya föreningar. Malmö var en av Sveriges snabbast växande städer. I en tid, kännetecknad av osäkra arbetsförhållanden och rotlöshet, kunde idrotten bidra med att skapa mening i tillvaron. En mera expressiv idrottssyn fick fotfäste, någonting som märktes såväl på planen som på läktaren. Idrottsplatsen blev nu och tre decennier framöver en av de viktigaste arenorna för ”arbetarklassens offentlighet”.

Idrottsrörelsen utgjorde en inte oväsentlig del i de bildningssträvanden som var utmärkande för arbetarkulturen. Föreningsverksamheten gav organisatoriska insikter. Av medlemmarna förutsattes ett skötsamt leverne. En yngre generation idrottsledare började ta kommandot. Flera hade arbetarklassbakgrund, och de kombinerade ofta idrottsverksamheten med ett politiskt engagemang. Arbetaridrottens flaggskepp, Malmö Fotbollsförening (MFF), skapade förutsättningar för talangfulla spelare. Föreningen, med den mångåriga klubbhövdingen Eric Persson i spetsen, sörjde dock också för medlemmarnas sociala färdigheter. MFF var en ”skola” i umgängesseder och ett föredöme för de mindre föreningarna. Stundtals undervisades representationslaget till och med i engelska.

Många av storklubbarnas idrottsledare hade som sagt en fot i kommunalpolitiken. Det här var en bidragande orsak till att idrottsfrågor allt oftare togs upp på den politiska agendan. I början av 1930-talet tillsatte staden en idrottsnämnd. Utövarnas och föreningarnas explosionsartade tillväxt ställde

allt högre krav på faciliteterna. Efter segslitna förhandlingar kommunaliseras Idrottsplatsen 1938. Alternativen var antingen en privatisering eller en kommunalisering av alla stadens idrottsanläggningar. Idrottsbolaget och dess styrelse fick ge vika för idrottsnämnden, som i början av 1950-talet omvandlades till Malmö stads idrottsstyrelse, ett icke endast rådgivande kommunalt organ.

Paradoxalt nog kom idrottens allt starkare samhällspolitiska ställning att bli till förfång för den gamla "högborgen". Med invigningen av Malmö Stadium i samband med VM i fotboll i Sverige 1958 hade Idrottsplatsen definitivt spelat ut sin roll som självklart centrum för stadens idrottsliv. Under de följande decennierna var Idrottsplatsen tillfälligtvis rivningshotad. Med en viss nostalgi frågar sig Billing om man inte, främst under 90-talet kan spåra en renässans för Malmö Idrottsplats, i synnerhet när de gamla trätobroderna MFF och IFK Malmö sedan våren 1995 har slagit sig samman i ett gemensamt projekt för att rusta upp platsen. Den sistnämnda föreningen var nämligen en central initiativtagare till den process som under 1930-talet ledde till att MFF under några år utestängdes från allt seriespel p.g.a. "professionalism".

Styrkan hos Billing är att han hela tiden försöker koppla idrotten i Malmö till ett större samhälleligt skeende. Verket innehåller en uppsjö av fotografier och illustrationer. Ibland förivrar sig författaren kanske när det gäller att teckna en levande bild. Det finns tendenser till en för stor förkärlek för samtida, visserligen för det mesta mycket åskådliggörande citat. Det samma kan sägas beträffande redovisningen över enskilda grenar i synnerhet fotbollen, men även friidrotten får väl mycket spaltutrymme – där namn- och bragdkavalkaden gör en icke-skåning lite förvirrad. De "idrottsledarprofiler" Billing lyfter fram utgör ofta intressanta berättelser i berättelsen. Som en kuriositet kan nämnas att malmöbrottarnas "legendomspunne" tränare, finländaren Robert Oksa, hade ett förflutet i åboklubben Riento – en detalj Billing inte kan förmodas känna till. Oksa flydde från Finland efter inbördeskriget. Billings bok kan med allt fog enrolleras i den idrottsforskning som ökar förståelsen för idrottens möjligheter.

Benedict Sandelin

Det folkhemska i folkhemmet

Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*. Ordfront. 371 s. Stockholm 1998.

Maija Runcis lyckades med sin doktorsavhandling, som utkom under försommaren 1998, komma med ett inlägg i en verkligen het debatt. Föregående höst hade journalisten Maciej Zaremba inlett en debatt om svensk rashygien och steriliseringspolitik i *Dagens Nyheter*. Debatten växte t.o.m. ut till en internationell skandal. Inom historievetenskapen är det sällan forskare får möjlighet att publicera sina resultat vid ett så lämpligt tillfälle.

Svenskt rashygieniskt tänkande och den svenska steriliseringslagstiftningen har undersökts endast i ringa mån före Runcis avhandling. Gunnar Broberg och Mattias Tydén har gett ut monografin *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige* (1991). Dessutom har de publicerat en artikel om ämnet i *Eugenics and the Welfare State: Sterilisation Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (1996). En del forskare har berört frågan i samband med andra arbeten.

Runcis forskningsuppgift är som hon definierar den "att analysera hur vissa samhällsmedlemmar, för det mesta utan medborgerliga rättigheter och beroendeställning och ofta sedda som avvikande individer, hanteras av myndigheter och folkvalda politiker. Det är statens och myndigheternas grepp över familjelivet och enskilda som studeras genom steriliseringslagarna sedda ur makt- och könsperspektiv" (s. 12). I centrum för hennes undersökning står alltså människor som är beroende av samhällets stöd eller som har ansetts missbruka samhällets solidaritet och deras förhållande till myndigheterna i ett demokratiskt välfärdssamhälle. Utgångspunkten är de steriliseringslagar som stiftades år 1934 och 1941 samt frågan "hur steriliseringsbesluten organiseras och genomförs praktiskt samt vilka konsekvenser detta kunde få för enskilda människor" (s. 29). Runcis deklarerar att det är i den dagliga steriliseringspraktiken hon söker svar på sina frågor, tonvikten ligger på en empirisk undersökning av lagens tillkomst, implementering och praxis.

Ytterligare en viktig frågeställning i avhandlingen är könsaspekten. "En av avhandlingens centrala problemställningar rör könsrelationerna och köns-mönstren i lagarnas praktiska tillämpning, d.v.s. hur särskilda föreställningar eller könsmönster får konsekvenser för lagens praxis", konstaterar hon (s. 30). Hon säger sig vilja undersöka om de steriliserade kvinnorna kan betraktas som offer, förtryckta av samhällets normer, och vilken roll andra kvinnor, som professionella aktörer, hade i processen. Kan de ses som utanförstående och oskyldiga till enskilda människors olycka i samband med steriliseringarna? Dessutom söker Runcis svar på frågan om hur bilden av den psykiskt sju-

ke skapades och hur de medicinska diagnoser som ledde till steriliseringsåtgärder ställdes.

Det är alltså ett väldigt brett fält, med en ymnig uppsättning frågeställningar, som Runcis vill penetrera och detta utgör också det största problemet i hela avhandlingen. Runcis särskiljer inte en inre hierarki mellan sina frågor, vilket också leder till otydligheter i dispositionen.

Boken är kronologiskt uppbyggd. Efter inledningen och ett kapitel som presenterar bakgrunden till rashygien och steriliseringar övergår Runcis till att i de två följande kapitlen undersöka 1934 års steriliseringslag, dess tillkomst och tillämpning. Samtidigt behandlas också de övriga frågeställningarna som har tagits upp i inledningen. I de två följande kapitlen upprepas analysen av samtliga frågor beträffande 1941 års lag och därpå följande kapitel tar ännu upp samma frågor i mindre skala för 1950–1970-talen. Resultatet är en mycket mekanistisk och tröttande upprepning av samma frågor i små stycken genom hela verket. Ett sista kapitel, som är tematiskt upplagt, tar upp frågan om maktförhållandet mellan individen och den statliga byråkratin. Vilka är individens möjligheter att verka under samhällets tvångsmakt? Detta kapitel kan dock inte längre rädda den uttröttade läsaren.

Eftersom undersökningen bygger på olika tydligt särskiljbara teman är den kronologiska framställningen inte den bästa tänkbara. Forskningsresultaten hade förmodligen framträtt tydligare om Runcis hade valt en tematisk disposition. Man hade kunnat systematisera avhandlingens frågor i fyra stora teman: 1) Stiftandet av 1934 och 1941 års lagar – vilka tankar och föreställningar byggde lagarna på, varför stiftades de, vilka deltog i lagstiftningen och hur, vilka deltog inte och varför etc.? Analysen kunde ha utsträckt till 1975 års steriliseringslag, vilket skulle ha gett en inblick i förändringarna i steriliseringsstänkandet och argumentationen under hela den tid som de gamla lagarna som tillät tvångsteriliseringar var gällande. 2) Förverkligandet av lagen i praxis – vilka steriliserades och varför, vilka var de centrala krafterna i genomförandet av steriliseringarna, vilka var deras motiv, hur utvecklades och förändrades praxisen? 3) Könsmönster – hur syns könsmönster och könsroller i lagstiftningen och i implementeringen? 4) Makten – vilket är förhållandet mellan staten och individen, som det framkommer i samband med steriliseringslagarna?

Min andra kommentar angående presentationen av undersökningen gäller tabellerna. Läsaren irriteras av formella frågor som underligt nummerade tabeller (kapitelnummer.tabellens/diagrammets nummer), otydligt rubricerade tabeller (t.ex. "Tabell 4.3"; vilken tidsperiod tabellen beskriver nämns inte), räknefel (summorna för åren 1950 och 1955 i tabell 7.2 är fel räknade), felaktigheter i tabellnumreringen (Tabell 4.5 finns både på sidan 134 och 137) samt okonventionellt gjorda summerader (1 tabell 7.3 har en rad "Hemmafruar", som inte hör hemma där, förvanskat summeraden). En förteckning över bokens tabeller och figurer hade dessutom varit på sin plats. Med hjälp av tabellerna kunde Runcis ha presenterat och analyserat förändringar

under en längre tidsaxel. Läsaren kan i och för sig också nu själv kombinera tabeller och göra intressanta uträkningar på basis av dem.

Min kritik och mina ändringsförslag gäller endast arbetets framställnings-sätt, inte dess resultat. Jag är dock övertygad om att en annan disposition hade lyft fram Runcis värdefulla resultat på ett tydligare sätt.

Den svenska steriliseringslagstiftningens historia börjar med psykiatern och riksdagsledamoten Alfred Petréns motion för en steriliseringslag år 1922. Petrén föreslog, både med rashygieniska och sociala motiveringar, att sterilisering skulle bli lagligt. Med steriliseringsåtgärder skulle man bl.a. kunna hindra att ärftliga sjukdomar spreds. Enligt Petréns motion skulle sterilisering också få utföras på människor som saknade förmåga att lämna sitt samtycke till ingreppet. I ett kommittébetänkande från år 1929 konstaterades dock att steriliseringar endast kunde godtas av rent medicinska ärftliga skäl. Dessutom skulle den steriliserades samtycke alltid vara nödvändigt. Betänkandet utsattes genast för kritik. Steriliseringsförespråkarna önskade att steriliseringar också skulle kunna utföras av sociala skäl samt som tvångsåtgärd. Enligt Runcis förhindrades lagförslaget främst p.g.a. motstånd från läkarkåren och socialdemokraterna.

Då socialdemokraterna hade kommit till makten förnyade Petrén sin motion. Runcis konstaterar att det nya kommittébetänkande som tillkom 1933 utgick från samhällets intressen. En lag stiftades följande år utgående från detta lagförslag och år 1935 trädde den i kraft. Lagen gällde endast individer som varaktigt saknade förmåga att lämna giltigt samtycke, d.v.s. rättsin-kapabla personer. Enligt lagen kunde steriliseringar utföras både av rashygi-eniska och av sociala skäl: "Kan med skäl antagas, att någon som lider av sin-nessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten är på den grund för framtiden ur stånd att handhava vårdnaden om sina barn eller kommer att genom arvsanlag på avkomlingar överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet [...]", då kan staten ingripa bestämde den nya steriliseringslagen. Runcis menar att lagen i första hand var socialprofylaktisk, inte rashygienisk. Individens, i praktiken kvinnans, förmåga att ta hand om sitt barn ställdes i lagen framom den ärftlighetsteoretiska indikationen.

Samma dag som riksdagen godkände steriliseringslagen inledde en ny kommitté sitt arbete, som ledde till att riksdagen år 1941 godkände en ny steriliseringslag. Enligt den nya lagen skulle en person som led av sinnessjuk-dom, sinnesslöhet, svårtad sjukdom eller svårt lyte steriliseras om han/hon själv samtyckte. Den som p.g.a. "rubbad själsverksamhet" saknade förmåga att lämna giltigt samtycke skulle steriliseras utan eget godkännande. Till de steriliseringsorsaker som nämndes i den tidigare lagen tillfogades nu "asocialt levnadssätt" och sjukdom, svaghet eller kroppsfel hos kvinna. Sterilisering skulle också kunna användas för att förebygga havandeskap som skulle med-föra allvarlig fara för moderns liv eller hälsa. Denna lag var giltig t.o.m. år 1975.

Enligt Runcis kan man konstatera att steriliseringssträvandena i samband

med beredningen av 1941 års lag blev ett socialpolitiskt projekt för riksdagens socialdemokrater och för de professionella inom de kommunala institutionerna. Samtidigt som denna lag stiftades skapades också folkhemmets socialpolitik, genom vilken man strävade att styra äktenskapet och familjebildningen i landet. I centrum för denna planering stod modern. Runcis menar att den naturliga konsekvensen av denna politik var att de kvinnor och män som inte ansågs passa i det nya välfärdssamhällets modell skulle steriliseras.

Under 1950- och 1960-talen framlades några förslag till ändring av steriliseringslagen. År 1955 lämnade en grupp riksdagsledamöter en motion, enligt vilken 1) sterilisering borde tillåtas i samband med abort då förväntad svaghet ansågs föreligga hos kvinnan, 2) makens obligatoriska utlåtande i steriliseringsansökan borde strykas eftersom rädsla för mannens åsikt kunde hindra kvinnor från att söka sterilisering, samt 3) män också i vissa fall borde kunna steriliseras; i den gällande lagen sades att kvinnor kunde steriliseras p.g.a. svaghet, orsaken till denna svaghet kunde dock vara makens oförmåga att försörja familjen, varför det vore orättvist att utsätta kvinnan för sterilisering. Motionen ledde dock inte till några förändringar, varken 1955 eller 1960 då den framlades på nytt. Runcis tolkar denna diskussion som ett utslag av kvinnornas strävan att förbättra sin ställning och att få bestämma om sina kroppar. På 1960-talet utvecklades steriliseringsfrågan till en kvinnoaksfråga.

Runcis har gjort en minutiös analys av de processer som ledde till stiftandet av steriliseringslagar i Sverige. I sin undersökning om verkställandet av lagarna använder sig hon i första hand av de arkiverade steriliseringsansökningarna, vilket Broberg och Tydén inte har gjort i sitt arbete, som främst bygger på publicerat statistiskt material.

Under den första steriliseringslagens tid (1.1.1935–30.6.1941) behandlade medicinalstyrelsen 902 ansökningar om sterilisering. Runcis har av dessa valt 499 fall, d.v.s. 55%, för närmare analys. För tiden efter 1941 har Runcis delat materialet i två kategorier. Den första består av ansökningar från tiden 1942–1946, direkt efter att lagen trädde i kraft. För närmare analys har hon valt 588 fall, vilket är ungefär 9% av alla ansökningar. Den andra kategorin består av ansökningar från tiden efter 1946. Runcis har valt att ur detta material plocka ett begränsat urval av ansökningar från åren 1950, 1955, 1960, 1965 och 1970. För varje stickprovsår har 100 ansökningar medtagits, sammanlagt 500. Den empiriska grunden för undersökningen utgörs alltså av 1 587 noggrant analyserade steriliseringsansökningar grupperade i tre kategorier.

Runcis analyserar ansökningsmaterialet med kvalitativa metoder. Hon har utgående från lagtexten och källmaterialet skapat några nyckelbegrepp som verktyg för att kunna förstå utlåtanden av berörda läkare, myndigheter och förtroendevalda i kommunerna. Genom att analysera materialet utgående från sina nyckelbegrepp undersöker hon vilka som steriliserades och hur lokala läkare och myndigheter målade upp en övertygande bild av en person som borde steriliseras så att medicinalstyrelsen kunde godkänna ingreppet. Vilka handlingar och egenskaper ansågs alltså kunna föranleda sterilisering?

För tiden 1935–1941 har Runcis utgått från följande begrepp: *sex* (som kunde komma fram i uttryck som "starkt erotisk", "sedeslös", "lösaktig", "sexuellt opålitlig" eller "hållningslös"), *sinnesslö* (även "imbecill" och "sinnessjuk") och *asocial* (bl.a. "tattare", "alkoholist" och "kriminell"). I analysen av tiden 1942–1946 har Runcis delat in sina nyckelbegrepp i två kategorier. Den första består av begrepp som hänger samman med socialt beteende, som *asocial*, *sex*, *tattare*, *alkoholist* och *kriminell*, den andra består av medicinska termer som *sinnesslöhet*, *sinnessjukdom*, *epilepsi*, *lyte*, *annan rubbning*. Tiden 1950–1970 behandlar hon utgående från begrepp som *graviditetsskräck*, *svaghet/utsläpad*, *sinnesslö*, *asocial* och *sexuell hållningslöshet*. Förändringarna i nyckelbegreppen reflekterar förutom förändringar i lagtexten också förändringar i läkares och myndigheters utlåtanden.

Under den första steriliseringslagens tid gällde 43% av ansökningarna kvinnor som definierades som "sexuellt hållningslösa" och "lösaktiga". Ofta kunde detta endast betyda att en flicka hade setts offentligt tillsammans med manliga kamrater eller att hon visat sig intresserad av män. Om endast kvinnors ansökningar räknas är procenttalet uppe i 63%. Männens ansökningar motiverades oftast med "asocialitet" – över 70% av männen har denna stämpel, vilket utgör 22% av samtliga ansökningar. Under den andra analysperioden har nästan 68% av männen betraktats som "kriminella" eller "asociala". Av kvinnorna är 29% definierade som "sinnesslöa", över 24% som "sexuellt vidlyftiga" och över 19% som "asociala". (Räknat utgående från tabell 4.5 och 6.2 samt 6.3.)

Analysen av ansökningarna från åren 1935–1946 ger följande resultat: Huvudparten av ansökningarna gällde kvinnor. I nyckelposition i ansökningarna finner man begrepp som är relaterade till kvinnans sexuella beteende, ofta knutet till begreppet "sinnesslö". Männen i ansökningarna är definierade som "kriminella" eller "asociala". Då männens sexualitet nämns gäller det för det mesta sexualbrottslighet. Enligt Runcis ger materialet bilden av en lag som tillämpas på samhällets svagaste och mest utsatta grupper.

På 1950- och 1960-talet förändrades steriliseringspolitiken tydligt. En markant förändring var att steriliseringen allt mera riktades mot kvinnor. Detta berodde på att man började åberopa sterilisering på medicinska grunder. Samtidigt började man i allt högre grad sammankoppla sterilisering med abort. Av Runcis 500 ansökningar (1950–1970) gäller 476 kvinnor och 24 män. Om man granskar analysens resultat angående åren 1960–1970 kan man konstatera vilken djupgående förändring det handlar om. Materialet berör 292 kvinnor och 8 män, sammanlagt 300 personer. Över 53% av kvinnornas ansökningar motiveras med "graviditetsskräck" eller "svaghet"/"utsläpad", d.v.s. med medicinska skäl. (Räknat utgående från tabell 7.2). Tidigare så vanliga begrepp som "sinnesslö", "asocial" och "sexuell hållningslöshet" nämns endast ett fåtal gånger, det först nämnda förekommer tio gånger, det andra sex gånger och det sista endast en gång.

Ett av Runcis centrala resultat är att begreppet "sinnesslö" egentligen inte

var rent medicinskt, utan snarare moraliskt-socialt. Termen hade helt tydligt inte någon vetenskaplig grund – en sinnesslö person kunde lika gärna vara apatisk som mycket aktiv och socialt kompetent. Att termen nästan helt försvinner ur ansökningarna på 1960-talet visar också dess moraliskt-sociala karaktär. Om "sinnesslöhet" hade varit ett rent medicinskt tillstånd hade detta inte skett. Enligt Runcis är det förändringar i samhällets normer och inställning som förklarar varför "sinnesslöhet" försvinner ur materialet, inte rent medicinska förändringar. Hon konstaterar att vem som helst, som på något sätt bröt mot samhällets normer och inte delade dess värderingar, kunde stämpas som "sinnesslö", om hon eller han inte var stark nog att kämpa mot denna stämpel. Speciellt på lokal nivå var detta en allmän kategori, under vilken man kunde sammanföra, som Runcis skriver, "alla som på något sätt störde konformitetens kultur". Detta brott mot konformiteten kunde vara medicinskt, i form av mentalt handikapp, eller socialt, framför allt genom avvikelser i det sexuella beteendet. "Att avvika var i dessa sammanhang att visa bristande förstånd", konstaterar Runcis (s. 284).

T.o.m. mitten av 1950-talet var det i första hand kommunernas folkvalda representanter i barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser samt läkare och ungdomsvårdsanstalter som tog initiativ till steriliseringsansökningarna. Folkhemmet byggdes med socialreformer, i vilka man nedtecknade normerna för hur man skulle leva och vara på "rätt" sätt. Individerna skulle vara nyttiga för sina barn och för samhället. Fysisk, psykisk och t.o.m. moralisk sundhet blev folkhemmets ideal. Runcis konkluderar:

"Skötsamma" samhällsmedlemmar skulle hjälpas och uppmuntras med olika medel så att de bättre skulle kunna bidra till den materiella samhällsproduktionen såväl som reproduktionen av friska och "dugliga" barn. De "andra", de som blev föremål för steriliseringslagarna, representerade baksidan av samhällsnormen, motbilden av denna. På dem projicerades de negativa motsvarigheterna till de önskade egenskaperna som skötsamhet, sparsamhet, ansvar, anpassning, konformism, sexuell återhållsamhet m.m. Det var de "misskötsamma", från dåliga sociala miljöer, och de "olämpliga föräldrarna" som staten ville hindra från att föda vad man förutsåg skulle bli "missanpassade", "vanartiga" eller helt enkelt oförsörjda barn (s. 281).

Enligt Runcis ansåg speciellt socialdemokraterna att välfärden inte omfattade "misskötsamma och avvikande". Man var också rädd att nya sociala reformer skulle missbrukas. Mellan rädslan för missbruk av sociala reformer och steriliseringspraxisen fanns ett starkt band. Speciellt i kommunerna ansåg myndigheter och läkare det som sin plikt att stävja den tillväxt av sociala problem som ensamstående mödrar, som levde på samhällets stöd, och "misskötsamma" individer innebar. Genom steriliseringar ville man minska de sociala kostnaderna på lång sikt. I ljuset av Runcis undersökning verkar det som att detta projekt har pågått t.o.m. 1950-talet.

Enligt Runcis gjordes initiativet till sterilisering oftast under tvång. 1934

års lag ser hon som en tvångslag, eftersom den endast berörde rättsinkapabla och man kunde göra ingreppet utan vederbörandes tillstånd. 1941 års lag kan uppfattas både som en tvångslag och som baserad på frivillighet, beroende på hur man definierar "frihet" och "tvång". Runcis menar dock att praktiskt taget alla steriliseringsansökningar t.o.m. mitten av 1950-talet har gjorts under någon form av påtryckning eller tvång. Motiveringen för en frivillig ansökan kunde vara utskrivning från uppfostringsanstalt eller sjukhus. Man kunde också utöva påtryckning på kvinnor genom att hota med omhändertagande av redan existerande barn eller förlust av ekonomiska bidrag. Hundratals kvinnor som själva hade ansökt om sterilisering lät bli att infinna sig till operationen, vilket också säger en del om graden av frivillighet i ansökningsskedet.

***

En mycket viktig förtjänst i Runcis avhandling är att den uttryckligen undersöker aktörerna på det lokala planet – läkare, myndigheter och politiska förtroendevalda – men också samhällets normer, värderingar och tankar överlag. Steriliseringspolitiken var alltså inte endast ett socialdemokratiskt (partibundet) projekt att med åtgärder uppifrån genomföra en "rensning" av folkhemmet. Lagstiftarna och experterna skapade nog verktygen och gjorde steriliseringen möjlig, men för genomförandet behövdes också helt vanliga människor: föräldrar, grannar, portvakter m.fl. Denna mekanism för tankarna till en ännu brutalare behandling av medmänniskor i vår närhistoria. Utan "villiga bödlar", som Daniel Goldhagen har uttryckt det, bland vanliga människor kan förmodligen ingen "utrensning" ske.

Markku Mattila

Året var 1968!

Bengt Åhsberg, *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet*, Lund University Press, 337 s. 1995.

Sven-Olof Josefsson, *Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 14, 296 s. 1996.

Två böcker, två berättelser om studentrörelsen i Sverige har utkommit i slutet av 1990-talet. Bengt Åhsberg behandlar de svenska studenternas inträde i det internationella studentsamarbetet under tiden efter första världs-

kriget. Den internationella studentorganisationen fick sin svenska motsvarighet, den svenska nationalunionen, *Sveriges förenade studentkårer* (SFS). Sven-Olof Josefsson behandlar en annan sorts internationalisering, nämligen året 1968 i den svenska studentpolitiken, i synnerhet i huvudstaden Stockholm och i Lund. Båda böckerna är viktiga både ur ett utbildningshistoriskt och ett internationellt perspektiv. Studentpolitiken utgör ett intressant mikrokosmos. Den avspeglar politiska, kulturella och sociala förändringar och trender. Studenterna har i de nordiska länderna, i synnerhet i Finland och Sverige, haft en starkt anknytning till statens roll och till förändringar i samhällsklimatet.

Åhsberg beskriver hur det internationella studentsamarbetet förändrades och intensifierades efter första världskriget. Nya internationella organisationer uppstod och många tidigare återupprättades. Problem uppstod när alla länder inte fick vara med. De f.d. centralmakterna var utestängda från de flesta samhällsområden, som en följd av att de ensamma ansågs ha vållat kriget. Ett undantag, som Åhsberg noterar, var arbetarrörelsen där tyskarna på ett tidigt stadium kom med i det internationella samarbetet.

Avhandlingens periodisering börjar i Strasbourg i slutet av november 1919, då *Confederation Internationale des Etudiants* (CIE) bildas. Denna studentinternational grundades i samband med att universitetet i Strasbourg invigdes som franskt efter att staden hade återerövrats av Tyskland. Bildandet av CIE var ett led i en fransk inringningspolitik, som var riktad mot de f.d. centralmakterna, i första hand Tyskland. CIE var en av många organisationer inom skilda yrken och vetenskapsgrenar, som bildades på franskt initiativ och som inte tillät de f.d. centralmakternas tillträde.

Det internationella studentsamarbetet utgjorde en del av motsättningarna efter 1918. Det präglades av en hård linje mot Tyskland, som var kännetecknande för fransk utrikespolitik åren närmast efter kriget. Som Åhsberg skriver, var hätska och bittra utfall mot Tyskland vanliga inom det fransk-slaviska blocket. Vid rådsmötet i Bryssel 1920 benämndes tyskarna "mördare" och ett folk som "trampat lagen under sina fötter". Den internationella studentpolitiken på 1920-talet dominerades av frågan om den tyska studentunionen Deutsche Studentschaft skulle accepteras som medlem i CIE eller inte.

Här kommer de svenska studenterna in i bilden. Åhsberg använder många kapitel för att beskriva de svenska insatserna i den internationella studentpolitiken. Den tyska kulturens och bildningens starka inflytande vid de svenska universitetet och högskolorna medförde svårigheter i en politisk nyorientering; neutralitet och försiktighet blev en central del av strategin. SFS kom att spela en viktig roll i det internationella studentsamarbetet. Tillsammans med de andra neutrala staterna försökte man försona de tidigare krigförande länderna. Samspel med de anglosaxiska och neutrala länderna var en viktig länk i detta försoningsarbete. Slutresultatet nåddes år 1924 då CIE vid sin kongress i Warszawa slöt ett samarbetsavtal med den tyska studentorganisationen. Tyskarna hade dock en rigid inställning till CIE och samarbetsavtalet

bröts redan 1926 i samband med att högerradikala och starkt nationalistiska strömningar tog över bland de tyska studenterna. Även i Sverige, i synnerhet i Lund, hade högerradikalismen anhängare (*Nationella Ungdomsförbundet*, N.U.), som opponerade sig mot den svenska studentorganisationens anslutning till CIE och mot det neutrala agerandet. Tyskvänligheten inom N.U. var exceptionellt stort.

Avhandlingen beskriver hur de svenska studenterna utformade sin politik i ett internationellt och nationellt perspektiv. Den stora samhällsramen utgörs av det internationella samarbetet efter första världskriget då Tyskland förlorade sin ledande position på många områden. Åhsberg beskriver hur en omfattande nyorientering ägde rum inom ekumenin, idrottsrörelsen, finansvärlden och administrativa angelägenheter. Året 1925 och Locarno-avtalet utgör en viktig punkt i periodiseringen. Då normaliserades de internationella förbindelserna mellan Tyskland, de övriga f.d. centralmakterna, ententemakterna och övriga europeiska stater.

Åhsberg ägnar ett helt kapitel åt att behandla de svenska studenternas speciella relationer till Finland. Utgångspunkten är året 1918, och uppsalastudenternas (föreningen *Heimdals*) aktivitet som opinionsbildare under våren 1918. Somliga anmälde sig som frivilliga i inbördeskriget och några stupade. Språkstridens ideologiska grunder beskrivs noggrant, men annars tycks författaren ha svårigheter att begripa samhällsutvecklingen och studenternas opinionsutveckling i Finland på 1920-talet. Äktfinska förbundet nämns, men inte AKS (*Akateeminen Karjala-Seura*) eller förbundets politiska program. Däremot beskriver Åhsberg noggrant hur de finska studenterna efter år 1923 anklagade Sverige för diskriminering av den finstalande befolkningen i Norrbotten och hur de svenska studentkåren reagerade på den finska framställningen. Finnarnas "galenskap" väckte allmän harm i Uppsala, Lund, Göteborg och Stockholm.

Åhsbergs bok belyser en viktig tidpunkt i Europas historia och hur opinionsbildningen skedde på den intellektuella nivån bland studenter. Avhandlingen är grundlig samt rik på detaljer och citat ur protokoll. Texten belastas med otaliga namn, utan att Åhsberg dess mera identifierar människorna bakom namnen. Svenska studentpolitiker kommer och går, i internationella och nationella sammanhang, men deras sociala bakgrund, interna nätverk och kretsar förblir obestämda. Det här är en brist, som gäller många svenska avhandlingar.

Den andra avhandlingen, Sven-Olof Josefssons *Året var 1968* flyttar blickpunkten närmare vår egen tid. Josefssons bok är uppdelad i en kronologisk och en komparativ del. Han börjar med att behandla hur den internationella studentvänstern växte fram. Utgångspunkten är en aning konventionell; de tre stora – USA, Tyskland, Frankrike – står i fokus. Den svenska utbildningspolitiken får ett eget kapitel och spelar en viktig roll som bakgrund till den svenska studentorn kring 1968. Den viktiga frågan är förhållandet mellan staten och utbildningsexplosionen på 1960-talet, som både i Lund och

Stockholm resulterade i en politisering och radikalisering av svensk studentpolitik. Behandlingen av UKAS (Universitetskanslersämbetets arbetsgrupp för fasta studier) var en central bakgrundsfaktor i denna politiseringsprocess. I utbildningsstriden kulminerade de stora ideologiska och politiska frågorna.

Lund och Stockholm får representera olika sortens universitetsmiljöer i Sverige. Enligt författaren kan ändå Stockholm och Lund i någon mån representera Göteborg respektive Uppsala. Vid universitetet i de större städerna saknades både nationer och ett traditionstyngt studentliv. Lund och Uppsala var däremot mindre städer med äldre universitet, där ett traditionsrikt studentliv dominerade ännu 1968. Båda dessa orter hade ett omfattande nationsliv. Lund och Stockholm var viktiga orter för den svenska nya vänsterns idéspredning.

Josefsson gör en utförlig analys av händelserna under året 1968. Han problematiserar dock inte djupgående hur utvecklingen förhöll sig till detta "traditionsrika studentliv", som även den "radikaliserades" i viss mån. Händelserna under året 1968 blir på detta sätt lösryckta, utan starkare anknytning till den lokala akademiska traditionen inom vilken också den tidigare studentvänstern har haft en viktig roll i samhällsdebatten, vilket *Christer Skoglund* visade in sin avhandling för något år sedan. Josefsson medger själv att han ingalunda är ensam om sin fokusering på händelserna 1968. Det finns en mycket omfattande internationell och nordisk forskningslitteratur kring detta annus mirabilis i västvärldens historia. Redan strax efter studentrevolutionen började sociologer och andra samhällsvetare analysera årets betydelse; därefter följde historikerna och kulturvetarna. Under det senaste decenniet har även många memoarer och minnerskrifter publicerats.

Kan man koma till någonting nytt om året 1968 i en så "överforskad" situation? Josefsson beskriver noggrant hur studentkärerna i Stockholm och Lund politiserades under åren 1967–1969. Under loppet av år 1968 bildade de svenska radikala studenterna s.k. enhetsfronter på de olika kårorterna. I de flesta fall kallade sig dessa enhetsfronter för SDS (*Studerande för ett demokratiskt samhälle*) efter förebild från USA (SDS – *Students for a Democratic Society*) och Västtyskland (SDS – *Sozialistischer Deutscher Studentenbund*). Josefsson berättar också hur många av de ledande studentaktivisterna som var medlemmar i flera vänsterorganisationer; mycket snabbt blev det stridigheter och splittring inom fronterna. Inom student- och kårpolitiken framskred den politiska splittringen ytterligare.

Josefsson visar att 70-talets radikalism gick tillbaka till vänstersektoriseringen år 1968. Radikalerna ville röja undan "student-as-such"-principen genom att driva en medveten politisering. De stora internationella allmänpolitiska frågorna, framför allt Vietnamfrågan, fördes därmed in i studentpolitiken. Det utomparlamentariska arbetet prioriterades framom "kärbyråkratin". Som författaren beskriver blev 1968 en del av den moderna högerns historia. Den svenska studentrevolten framkallades av både yttre och inre influenser. Författaren gör i slutet av avhandlingen en komparativ analys av den nya vän-

stern i Sverige och några andra länder och påvisar att studentvänsterns utveckling var likartad i många västeuropeiska länder. I Sverige radikaliserades först Stockholm, sedan Lund.

Laura Kolbe

Den historielösa generationen?

Sirkka Ahonen, *Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa*. Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia Tutkimuksia. 202 XXX s. Helsingfors 1998.

Historiedidaktikern Sirkka Ahonen har undersökt det sena 1990-talets finländska gymnasieungdoms historiemedvetenhet utgående från den provokativa huvudtiteln "en historielös generation"? Det är självklart att svaret på frågan är nekande, och Ahonen vet det mycket bättre än de flesta. Historien har alla med sig oberoende av om man vill det eller inte.

Frågan är närmast hur medveten en person är om sin historiska bakgrund, och på vilket sätt man tolkar den egna historien. Den generation som Ahonen valt att studera, det vill säga gymnasister födda år 1980, kunde beskrivas som en postmodern internetgeneration, och eftersom sociologer som Anthony Giddens hävdar att postmodernismen främst kännetecknas av en "avkontextualisering", d.v.s. att varje individ flexibelt rör sig mellan olika identiteter utan att vara bunden av någon stor självskrivnen standardiserad kollektiv identitet är det givetvis fruktbart och intressant – inte minst för dem som skall undervisa historia för dessa ungdomar – att studera hur den unga generationen förhåller sig till det förflutna.

Ahovens forskning är en fördjupning av en bredare europeisk undersökning, *Youth and History* (1995), i vilken Ahonen bidrog med den finländska delen.¹ Medan den europeiska undersökningen uteslutande baserades på frågeformulär gick Ahonen i den egna undersökningen även in för att intervjua ungdomarna. Ahovens ungdomar är bosatta på tre olika orter: Vammala-Tyrvää/Tyrvis, Nurmo och St Michel. Samtliga studerade i gymnasium när de intervjuades. Ahonen intervjuade även ungdomar som var bosatta i Helsingfors, men som hade sina rötter i någon av de tre orterna.

¹ Magne Angvik & Bodo von Borries (red.), *Youth and History. A Comparative Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents* (Hamburg 1997).

Varför just dessa tre orter? Ett enkelt sätt att slå ifrån sig Ahonens resultat är givetvis att hävda att hennes tre orter på intet sätt är representativa för hela landets gymnasieungdom. Själv motiverar hon dock övertygande valet av orter: Vammalabygden hade starka erfarenheter av inbördeskriget, Nurmo drabbades på en enda dag av en stor katastrof när femtio av byns söner stupade vid Äyräpää under vinterkriget, och S:t Michel är en gammal administrativ centralort, som dessutom hårbärgerade Mannerheim och den övriga huvudstaben under vinter- och fortsättningskriget. Man kan således förutsätta att det finns en god grogrund för historiemedvetande på de tre orterna.

Undersökningen berör således knappast den kategori ungdomar som befinner sig närmast rotlöshetens riskzon, d.v.s. de som följt med sina föräldrar till olika tillväxtcentra under 1990-talets befolkningsrörelse. Det borde förvisso vara lika möjligt att studera den potentiellt mera rotlösa huvudstadsungdomens relation till sin historiska kultur, och det är aningen överraskande att Ahonen inte valde att ta med dessa ungdomar som åtminstone en jämförelsegrupp till de landsbygdsungdomar, som kan antas ha en relativt nära kontakt både med den egna hembygden och med de äldre generationerna inom den egna släkten. Möjligheten att studera en överföring av historiskt medvetande från en generation till en annan kan antas vara större på de orter som Ahonen valt än på många andra orter. Detta påpekande fråntar ju inte värdet av Ahonens undersökningsresultat, men det ger en antydning om att det kunde ha varit möjligt att få även andra resultat.

Resultatet är inte enbart avhängigt av den kategori ungdomar man väljer att undersöka, utan även av de frågor man väljer att ställa. Ahonen är ute efter att undersöka hur den så kallade "historiekulturen" påverkar ungdomars historiska medvetenhet. Med historiekultur avser Ahonen det vardagliga mötet med historien, fjärran från den organiserade skolundervisningen och den akademiska forskningen. Historiekulturen kan formas både av den äldre generationens berättelser och av den offentliga vardagskulturen, t.ex. filmer, romaner, bemärkelsedagar, minnesmärken och dokument. Det är inte nödvändigtvis möjligt att göra en åtskillnad mellan den vardagliga historiekulturen och den officiella historien, vars syfte i allmänhet är att stärka rådande maktstrukturer och existerande politiska system. I 1900-talets Europa har den officiella historien främst varit en nationalstatshistoria, och om man utgår från Ahonens resonemang är den finländska historiekulturen mycket kraftigt relaterad till nationalstatshistorien. I sina intervjuer med ungdomarna har hon utgått ifrån några obestridliga vändpunkter i Finlands (den finländska nationalstatens) historia: inbördeskriget, vinter- och fortsättningskriget, framväxten av ett välfärdssamhälle efter krigen, och Kekkonenperiodens utrikespolitik. Den historiska kulturproduktion som härvidlag främst kommer i fråga är t.ex. Väinö Linnas *Okänd soldat* och filmatiseringen av Antti Tuuris *Vinterkriget*, samt för de lokala undersökningarnas del olika minnesmärken och bemärkelsedagar (i Nurmo högtidlighålls årligen en Äyräpäädag, t.ex.). Det centrala var att komma underfund med hur uppfatt-

ningen om dessa vändpunkter hade formats genom hemmets förmedling och genom produktionen av historiekultur i närmiljön, och inte att granska vad ungdomarna lärt sig i skolan. Eftersom man bör förutsätta att även skolan är en viktig del av närmiljön torde det i många fall vara svårt att lokalisera ursprunget till en specifik historiemedvetenhet.

Ahonen val av frågor och historiska kulturobjekt kan kritiseras för att vara mycket fast förankrade i en nationalstatshistoria. Hur skulle ungdomarnas historiemedvetenhet ha gestaltat sig om Åboudomarna tvingats ta ställning till Åbo slott, domkyrkan och Brahestatyn, eller om Helsingforsungdomar tagit ställning till Senatstorgsmiljön? Djupstrukturer som språk, förvaltnings- och rättstraditioner har ingen större betydelse för det Finland som Ahonen låter ungdomarna ta ställning till. Till samma historiska vändpunkter och historiekultur hänvisades också när Finlands historia före 1917 uttraderades från de obligatoriska gymnasiekurserna i samband med läroplansreformen 1994 (med Ahonen som en av huvudidéologerna). Utan att på något sätt föringa betydelsen av att diskutera 1900-talets kritiska vändpunkter med skolorngdomarna är det svårt att sluta förvåna sig över nonchalansen för den historiska tradition som inte dagligen debatteras i massmedia, och som därmed tydligen inte anses vara en del av vår historiekultur.

Om man håller sig till de frågor som Ahonen ställer bör det ändå understrykas att undersökningen i sig resulterar i flera intressanta resultat, och att den undersökning som Ahonen valt att göra har genomförts på ett imponerande och intellektuellt stimulerande sätt. Mot bakgrund av de sår som inbördeskriget åsamkat det finländska samhället – utgående från den starka tilltron till den organiskt framvuxna finländska nationalstaten som både Ahonen och ungdomarna synes ha är man frestad att ersätta "finländska samhället" med "finska nationalkroppen" – är det intressant att konstatera att ungdomarna överlag förefaller att ha en ganska avlägsen beröring med inbördeskrigets fasor, helt enkelt av den orsaken att deras egna föräldrar och far/morföräldrar inte velat föra inbördeskriget på tal. Ungdomarna betonade i allmänhet vikten av att bevara kunskapen om 1918, men för de flesta inskränkte sig kännedomen om inbördeskriget till en systematiserad skolkunskap. Endast en del ungdomar i Vammala, som påverkades mest konkret av inbördeskriget, var medvetna om på vilken sida deras släkt stått under kriget.

Däremot var medvetenheten om skeendet under vinter- och fortsättningskriget mycket stor på alla orter. Här har enligt Ahonen både släktens egen muntliga tradition och den historiska kulturtraditionen (i synnerhet filmatiseringarna av Linna och Tuuri) spelat en stor roll i skapandet av den fosterländska överlevnadsberättelse, som lever mycket starkt hos den undersökta ungdomen.

Mycket påfallande är även ungdomarnas svaga kännedom om samhällsförändringarna efter 1940-talets krisperiod. Den finländska framstegsberättelsen överskuggar förvisso alla historiska kriser i ungdomarnas historiemedvetenhet, men orsakerna till framstegen är ungdomarna synnerligen dåligt in-

satta i. Detta förklarar Ahonen med att de äldre generationerna föredragit att blicka framåt och peka på resultatet av deras hårda och uppoffrande arbete snarare än att hänvisa till det lidande som mycket långt ännu präglade det finländska 1950-talet. Ungdomarna kan identifiera sig med den lilla finländska överlevaren i kampen mot den "ryska ärkefienden", och till samma känslokategori hör även alla finländska idrottsframgångar, men den finländska socialpolitiska och medicinska historien, som i åtminstone lika stor utsträckning bör anses vara en "success story" har ingen plats i ungdomarnas historiemedvetenhet.

Utgående från detta är det kanske inte så förvånande att de finländska ungdomarna i den europeiska undersökningen främst lyfte fram teknologiska framsteg som den faktor som mest påverkat och påverkar historiens gång. De finländska ungdomarna var de facto den grupp som tillmätte "filosofer och intellektuella" minst betydelse som påverkare. De finländska ungdomarna har med andra ord mycket svårt att kunna se välfärden som ett resultat av en historisk process i vilken historiska personer har haft centrala roller som aktörer. Ingen av de intervjuade ungdomarna kunde t.ex. säga vad Arvo Ylppö hade gjort, förutom att han blev väldigt gammal och därmed en slags massmedial nationalhjälte. Detta är ett både överraskande och oroväckande resultat, som borde leda till hälsosam självkritik också hos skolfolket.

Resultatet av både Ahonens egen undersökning och den europeiska pekar överlag på en bristande förmåga till historisk analys bland gymnasieungdomarna. Avsikten med undersökningarna var visserligen inte alls att "mäta" effekterna av gymnasiernas historieundervisning, men de undersökta ungdomarnas oförmåga att t.ex. förstå kausalitetssamband i anknytning till framväxten av det finländska välfärdsamhället ger anledning till oro. Det är även intressant att notera att de finländska ungdomar som deltog i den europeiska undersökningen i större utsträckning än europeiska ungdomar i gemen identifierade sig med en herdersk etniskt-kulturell nationalstatsuppfattning hellre än en renansk medborgarstatsuppfattning, och att finländarna även i påfallande stor utsträckning ser den finländska nationen som någonting som vuxit fram organiskt ur historien (d.v.s. "den nationella väckelsemyten"). Man frågar sig på vilket sätt den finländska statens framväxt skildras i våra finska gymnasier. Detta är knappast uppfattningar som vuxit fram i en undervisningsfri vardaglig historiekultur.

Ahonen skall snarare berömmas för det hon gjort än kritiseras för det hon lämnat ogjort. *Historiaton sukupolvi* lyfter fram många väsentliga resultat och frågor som alla som sysslar med historieundervisning (både i skola och universitet) bör ta på allvar. Ju flera undersökningar av detta slag som görs, desto större beredskap får historielärare på olika nivåer att skapa strategier för undervisningen. Undersökningen kan förhoppningsvis även inspirera den slumrande finlandssvenska historiedidaktiska forskningen.

Tom Gullberg

FRÅN FÄLTET

Salongsseminarium i Helsingfors

Anne Scott Sørensen definierar i boken *Nordisk salonkultur* salongen som fyra olika saker. För det första är den ett forum för formande av opinion och smak i privat regi. För det andra är salongen ett konkret rum, en sal, men den är också ett mentalt och socialt rum som skapas genom samtal och umgänge. Salongen är dessutom ett estetiskt rum som förenar konstnären med sin publik genom olika konstnärliga aktiviteter: recitation, tablåer, musikuppföranden.¹

Denna bok, som täcker perioden 1780–1850, är ett resultat av ett femårigt nordiskt projekt. Författarna presenterar ett brett spektrum av salonger: aristokratiska och borgerliga, litterära och musikaliska, upplysta och romantiska. De beskriver salongsomgivningar, gäster, konstnärer och salongsvärdinnor. Boken ger en mångfasetterad bild av de nordiska salongerna och sällskapen. I salongen möts social-, kultur-, idé- och konsthistoria och den är därför intressant och utmanande som forskningsobjekt. I salongen manifesteras tidens ideal och idéer. I den nordiska salongsforskningen har man relaterat mer eller mindre explicit till Jürgen Habermas teori om den borgerliga offentligheten, där salongen ses som ett halvoffentligt rum.

Som de stora salongsländerna i Norden framstår Danmark och Sverige. I Danmark introducerades salongen av den tysktalande aristokratin, som hade kontakter över riksgränsen till det tyska kulturlivet och bl.a. till Weimarkretsen och Goethe. De två mest kända och utforskade salongerna i Sverige är Malla Silfverstolpes samt Thekla och Alida Knös salonger i Uppsala under 1820–1850-talen. I Finland var salongsbegreppet olämpligt både på politiska och moraliska grunder. Biskop Jacob Tengström tog avstånd från det franska salongsbegreppet, som enligt honom innebar en ytlig kvinnobild och kvinnobildning. Han föredrog ordet sällskap, som senare kom att förekomma t.ex. i Lördagssällskapet och Kronohagssällskapet. Dessa sällskap har också tidigare utforskats, men deras kvinnliga motsvarigheter har förbisetts. T.ex. hade Lördagssällskapets kvinnliga deltagare ett eget sällskap, Kronhagen, där de kunde förverkliga sina intellektuella ambitioner.

I synnerhet de aristokratiska salongerna var till sin karaktär mycket kosmo-

¹ *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønninger og salommiljøer 1780–1850*, red. Anne Scott Sørensen (Odense 1998), s. 10–11.

politiska. Därför utgör projektets och bokens geografiska begränsning en utmaning, om inte ett problem. De facto behandlar inte uppsatserna heller endast rent nordiska salonger på nordisk grund, utan författarna har tänjt gränserna till S:t Petersburg, Berlin, Weimar och Paris. Detta har varit nödvändigt på grund av salongsкультуrens art och har gett boken större djup.

Framför allt för Finlands del vore det viktigt att fördjupa kännedomen av framför allt det petersburgska salongslivet. Därför var det ändamålsenligt att sammankalla nordiska, ryska och baltiska forskare till ett gemensamt seminarium kring salongskultur den 16–18 april 1999 på Renvallinstitutet vid Helsingfors universitet.

Seminarieret inleddes med en presentation av det nordiska salongsprojektet av Anne Scott Sørensen (Odense universitet), som koordinerat projektet. Elisabeth Mansén (Lunds universitet) presenterade sedan sin forskning om de två Uppsalasalongerna. Anka Ryall (Tromsø universitet) började sitt anförande med att konstatera att det egentligen inte har förekommit några regelrätta salonger i Norge. Hon berättade därefter om en norsk variant av salongen, bildkonstnärinnan Catharine Kølles nationellt romantiska upplysningsverksamhet på sin gård i Ulvik på Västlandet.

Den baltiska forskningen representerades tyvärr endast av en forskare, Parsla Peterson (Lettlands historiska arkiv i Riga). Från Pedagogiska universitetet i Moskva kom Tatjana Alexandrovna Alpatova och Lidija Georgievna Ljonjushkina. Alpatova talade om de Karamzinska salongen i S:t Petersburg. Kring historikern Nikolaj Karamzin och senare hos hans hustru och dotter samlades under början av 1800-talet både släktingar och vänner samt represanter för den petersburgska societeten och kultureliten. Detta var en av de tiotal salonger som sammankom i Petersburg under den här tiden, men en av de få där man i huvudsak talade ryska. Ljonjushkina presenterade i sitt föredrag författaren och filosofen Vladimir Filimonov och hans litterära umgänge i Moskva och Petersburg.

I den ryska forskningen är det inte Habermas, utan Juri Lotmans kulturteori, som är en central utgångspunkt. Medan Habermas ser salongen som en skärningspunkt och mötesplats för olika sociala sfärer, beskriver Lotman den som en parallellvärld till den politiska, byråkratiska och manliga statsapparaten. Enligt Lotman var kulturen vid denna tid i Ryssland kvinnlig, förknippad med "kvinnliga" attribut som sensibilitet, konst och smak. En fråga som under seminariet förblev öppen är i vilken mån den ryska salongen var ett socialt mindre restriktivt rum, såsom Habermas har beskrivit salongen, eller om den på denna punkt helt enkelt skiljer sig från den europeiska salongen. Beror skillnaderna på det teoretiska synsättet eller på salongerna i sig?

En annan skillnad i salongstraditionen framkom då de ryska forskarna uttryckte sin förvåning över att den nordiska salongsкультуren var så genomsyrad av naturen och naturupplevelsen. Detta kan eventuellt förklaras av att den nordiska salongen tog intryck från den tyska romantiska kulturen, med-

an den ryska salongen fortfarande var starkt förankrad i en fransk upplysningstradition. Å andra sidan kan man konstatera att samtidigheten i dessa två traditioner framkommer på ett intressant sätt i en del nordiska salonger. T.ex. Catharina Kølle förenade praktisk upplysning och folkbildning med pastoralromantik och långa forvandringar i rousseausk anda.

Som helhet var seminariet intressant och givande. Det utmynnade också i planer på fortsatt samarbete t.ex. i form av kommande seminarier, skrifter och en egen hemsida på internet. Salongsforskningen är i ett dynamiskt skede som ger möjligheter att överskrida gränser både geografiskt och mellan olika vetenskapsdiscipliner. Forskningen har hittills varit dominerad av litteraturvetare, både i Norden och i Ryssland. Salongen som objekt ger ändå tillfälle för t.ex. kultur- och socialhistoriska betraktelser och är inte heller helt ointressant ur ett politiskt perspektiv.

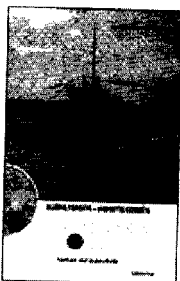
Jessica Parland-von Essen och Henrika Tandefelt

Medarbetare i detta nummer:

Fabian Dablström, fil.dr, professor emeritus, Åbo Akademi; *Annette Forsén*, fil.mag., Helsingfors; *Tom Gullberg*, fil.lic., rektor, Specialiceringslinjen vid Svenska Normallyceum; *Sune Jungar*, fil.dr, professor, Åbo Akademi; *Laura Kolbe*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Juri Küttner*, tekn.lic., fil.mag., Helsingfors; *Markku Mattila*, fil.dr, Tammerfors universitet; *Henry Nygård*, fil.mag., Bennäs; *Jessica Parland-von Essen*, fil.mag., Sjundeå; *Benedict Sandelin*, fil.mag., Åbo; *Per Schybergson*, fil.lic.(disp.), docent, Helsingfors universitet; *Henrika Tandefelt*, fil.mag., Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av granskningen av Markku Mattila (övers. Henrika Tandefelt).

Björn Forsén & Annette Forsén:
Tysklands och Finlands hemliga ubåtssamarbete

Författarna lyckas med hjälp av nya, hittills okända källor i detalj beskriva och levandegöra detta mindre kända, ytterst spännande kapitel i finsk och tysk mellankrigshistoria.

Pris ca 190,-

TEL.: 09-6841 8620

FAX: 09-6841 8621

INTERNET:
www.soderstrom.fi

E-POST:

soderstr@soderstrom.fi

SÖDERSTRÖM & C:O
FÖRLAGSAKTIEBOLAG

Innehåll

Juri Küttner: Saimaanhovi. En arkitekturhistorisk exposé över furst A.V. Obolenskys residens i Finland	261
Annette Forsén: I Hitlers grepp? De tyska föreningarna i Helsingfors 1933–1935	274
Underrättelser	
Fabian Dahlström: Sibeliussamlade verk (JSW)	311
Granskningar	
Fabian Persson: Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721. Av Henrika Tandefelt	318
Bertel Nyholm: "Vår uppgift är den högsta i lifvet..." Studier i den finlandssvenska folkskollärarkåren 1871–1971 ur pedagogikhistorisk och utbildningssociologisk synvinkel. Av Sune Jungar ...	322
Kerstin Smeds: Upp ur berget. Parteks historia. Av Per Schybergson	325
Simo Laakkonen, Sari Laurila och Marjatta Rahikainen (red.): Harmaat aallot. Ympäristösuojelun tulo Suomeen. Av Henry Nygård	329
Vesa Vares (red.) Urheilu ja historia. Kansakunnan identiteetiksi, yhteiskunnan vaikuttajaksi, joukkojen harrastukseksi; Peter Billing, Hundra år av gemenskap. Malmö idrottsplats 1896–1996. Av Benedict Sandelin	333
Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet. Av Markku Mattila	340
Bengt Åhsberg: Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet; Sven-Olof Josefsson: Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund. Av Laura Kolbe .	346
Sirkka Ahonen: Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa. Av Tom Gullberg	350
Från fältet	
Salongseminarium i Helsingfors. Av Jessica Parland-von Essen och Henrika Tandefelt	354

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 1999 och 2000: 160 mk, Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer 25 mk.

Lösnummerpris: 50 mk. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.